

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1–262

Rajko Bratož, *Marcellinus von Dalmatien und die Frage der Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit* • Svit Komel, *Vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem* • Miha Zobec, *Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca* • Tomasz Jacek Lis, *Austrian-Croat relations in Habsburg Bosnia and Herzegovina* • Žarko Leković, *An overview of Political, Diplomatic and Social Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War* • Biljana Ristić, *Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki* • Oto Luthar, *Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih vprašanjih zgodovinopisja*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1-262

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 10. april 2024.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2024: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokoјence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2024

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 10, 2024.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2024): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2024

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Marcellinus von Dalmatien und die Frage der
Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit 8–29
Marcelin iz Dalmacije in vprašanje osamosvojitve
Dalmacije v njegovem času
- Svit **Komel**, Vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške
odveze na Kranjskem 30–99
Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys
on the execution of the land relief in Carniola
- Miha **Zobec**, Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891)
med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot
vaškega mogotca 100–119
Tomaj landowner and politician Anton Černe (1813-1891)
between Vienna and his community of origin:
a close-up look at the life of a village tycoon
- Tomasz **Jacek Lis**, Austrian-Croat relations in Habsburg
Bosnia and Herzegovina 120–147
Avstrijsko-hrvaški odnosi v habsburški Bosni in Hercegovini
- Žarko **Leković**, An overview of Political, Diplomatic and Social
Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War 148–166
Pregled političnih, diplomatskih in družbenih razmer
v Črni gori na predvečer prve svetovne vojne
- Biljana **Ristić**, Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki 168–190
The Field Hospitals and Military Cemetery in Škofja Loka
- Oto **Luthar**, Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih
vprašanjih zgodovinarstva 192–215
Summer with Thucydides. On Some Current
Questions of Historiography

Jubileji – Anniversaries

Osemdeset let prof. dr. Janka Prunka (Jure Perovšek)	218–221
Janko Prunk – An Octogenerian	
Salvator Žitko – osemdesetletnik (Dušan Mlacović)	222–224
Salvator Žiško – An Octogenerian	
Metod Benedik – osemdesetletnik (Bogdan Kolar)	225–228
Metod Benedik – An Octogenerian	

V spomin – In memoriam

Ana Benedetič (Tatjana Dekleva)	230–232
Miloš Fon (Rajko Bratož)	233

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

Poletna šola Okoljska zgodovina in historična ekologija Dinarskega krasa (Ljubljana, 25.–30. september 2023) (Brina Kotar)	236–238
Summer School Environmental History and Historical Ecology of the Dinaric Karst	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Žarko Lazarevič, Marta Rendla, Janja Sedlaček, Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992) (Bojan Balkovec)	240–242
Ana Cergol Paradiž, »Bela kuga«: ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama (Irena Selišnik)	243–245
Daniel Siter, Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941–1945 (Tomaž Teropšič)	246–248
Robovi, stičišča in utopije prijateljstva. Spregledane kulturne izmenjave v senci politike (Žiga Smolič)	249–253
Julie Rak, False Summit: Gender in Mountaineering Nonfiction (Julija Šuligoj)	254–258

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	259–262
Instructions for Authors	

Razprave

Svit Komel

Zemljemerska odveza: vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem

KOMEL, Svít, mladi raziskovalec, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, svit.komel@pf.uni-lj.si

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0873-1030>

Zemljemerska odveza: vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024 (169), št. 1-2, str. 30-99, 292 cit

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava uvedbo enotne in izključne lastninske pravice na nepremičninah v Avstrijskem cesarstvu v 19. stoletju, izhajajoč iz primera dežele Kranjske. Osnovna teza članka je, da so na spremembe lastninskih razmerij ključno vplivali popisi. Z izrazom popis označujem poseben sistematičen način pridobivanja vednosti o lokalnih in relativno vsakdanjih pojavih, praksah in praktičnem znanju, kot so denimo popisi mer in uteži, kompilacije običajnega prava, katastrski popisi ipd. V članku to širše prisotno znanstveno-oblastno tehniko in njen pomen za spremembe prava ponazorim na primeru vpliva treh katastrskih popisov – terezijanskega, jožefinskega in zlasti franciscejskega – na izvedbo zemljiške odveze, s pomočjo katere je bil na območju današnje Slovenije uveljavljen sodoben institut enotne in izključne lastninske pravice. Na podlagi analize katastrskih del pokažem, da so popisovalci prek evidentiranja praktičnih znanj kmetov o lastnostih zemljišč, lastninskih in občinskih mejah, značilnih proizvodih, cenah itd. pripravili teren za kasnejšo preobrazbo zemljiških premoženjskih razmerij.

Ključne besede: popis, kataster, zemljiška odveza, lastninska pravica, zakonik

KOMEL, Svít, PhD student, Faculty of Law, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, svit.komel@pf.uni-lj.si

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0873-1030>

Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys on the execution of the land relief in Carniola

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024 (169), No. 1–2, pp 30-99, 292 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article discusses the implementation of unitary and exclusive property on real estate in the Austrian Empire in the nineteenth century, based on the example of Land Carniola. The main thesis of the article is that changes in property relations were crucially influenced by surveys. With the term survey, I refer to a distinct systematic manner of extracting knowledge about local and relatively commonplace phenomena, practices and practical knowledge, e.g., inventories of weights and measures, compilations of customary law, cadastral surveys, etc. The article illustrates this more broadly present scientific and governmental technique and its significance for the transformations of law by studying the impact of three cadastral surveys—the Theresian, Josephine and, especially, Franciscan—on the execution of the land relief (*Grundentlastung*), which established the modern institute of unitary and exclusive property in the territory of present-day Slovenia. Analysing the work involved in the making of the three cadastres, I show that cadastral surveyors prepared the ground for the later reform of land property relations by recording peasants' practical knowledge of land features, proprietary and municipal boundaries, typical products, prices, etc.

Keywords: survey, cadastre, land relief, *Grundentlastung*, property rights, code

1 Uvod

Čas med sredino 18. stoletja in zadnjo četrtino 19. stoletja je v pravnozgodovinski literaturi splošno znan kot obdobje buržoaznih zakonikov, obsežnih sistemov zakonskih pravil, s katerimi so novonastale nacionalne države nadomestile prejšnjo pluralnost pravnih virov.¹ Arhitekti te reforme naj bi bili učeni pravniki, ki naj bi po ustaljeni interpretaciji pod vplivom naravnopravnega racionalizma in razsvetljenske filozofije zasnovali logične sisteme splošnih in abstraktnih določb, ki so *a priori* in izčrpno uredili neko pravno področje. Materija, iz katere naj bi črpali pri snutju teh zakonikov, naj bi bilo predvsem recipirano rimsko pravo – dela učenih pravnikov prejšnjih stoletij, v katerih so poskušali sistematizirati ohranjene antične pravne odlomke in pojme, ki so se razvili na njihovi podlagi.² Proces kodificiranja v 18. in 19. stoletju je tako danes večinoma obravnavan kot teoretski prelom, ki je »stari režim« pluralističnih in lokalnih pravnih norm nadomestil z »moderno«, znanstveno utemeljeno obliko prava. Kot zapiše italijanski zgodovinar Paolo Grossi, »to je *ideja*, političnopravni *program*«, ki ga je pravno razsvetljenstvo jasno zasnovalo« in so ga prevzeli »nekateri suvereni, do vzeti za novo misel«.³ Zakoniki v tem oziru predstavljajo podobno historiografsko zagonetko kot drugi sočasni veliki sistemi znanstvene revolucije, npr. metrični sistem, ki naj bi zahodno misel preobrazili iz sveta približnega in lokalnega v univerzum kvantitativnega in mehaničnega.⁴

Kronski dosežek kodifikacijskega gibanja naj bi posebljali *civilni* zakoniki, saj naj bi v abstraktne zakonske forme uspeli uokviriti tudi medosebne odnose vsakdanjega življenja: pogodbeni, stvarni, dedni in družinski razmerja. Eden od temeljnih aksiomov, iz katerega naj bi se členila logična struktura civilnih zakonikov, je institut enotne in izključne lastninske pravice, ki načeloma predvideva, da z neko stvarjo razpolaga, jo poseduje, uporablja in uživa le ena posamezna oseba.⁵

¹ Canale, *The Many Faces*, str. 85–87; Grossi, *Pravna Evropa*, str. 122.

² V francoskem Code civil naj bi bila na primer kar četrtina členov »prepisana« iz del Robert Josepha Pothiera (Gojosso, *La genèse*, str. 151–152).

³ Grossi, *Pravna Evropa*, str. 123. Podobno Halpérin, *Five*, str. 36, ki moderne zakonike vidi kot pravno revolucijo, in Marcos (*Conceptual Aspects*, str. 79), ki zakonike označi za »epistemski proizvod« razsvetljenstva.

⁴ Koyré, *Du monde*. Na osnovi te vzporednice sem tudi sam prispeval k podobno problematičnemu pristopu k analizi zakonikov 19. stoletja (Komel, *La règle*).

⁵ Tu namenoma zanemarjam možnost prenosa posameznih upravičenj na druge osebe, npr. v obliki služnosti, ki predstavljajo zgolj priznano izjemo v sistemu civilnega prava, ki sloni na izključni in enotni lastnini.

Podobno kot zakoniki 19. stoletja nasploh je tudi pojem enotne lastnine, ki so ga uvedli, deležen predvsem idejno zgodovinske obravnave. Kot pri številnih drugih določbah zakonikov so tudi za institut enotne in izključne lastnine že kodifikatorji sami želeli ustvariti vtis, da je vzet neposredno iz rimskega prava in na ta način zakriti svoje delo konstrukcije za avtoriteto rimskih pravnikov in fikcijo kontinuitete.⁶ Nekateri kasnejši raziskovalci so to fikcijo povzdignili v zgodovinsko sodbo. Posebej nazoren primer je teza škotskega pravnega zgodovinarja Alana Watsona o pravnih presadkih, po kateri naj bi »večina zasebnega prava modernih pravnih sistemov [...] bolj ali manj neposredno izhajala iz rimskega prava«. ⁷ Vsaj del zgodovinopisja je izpostavil, da se ubeseditvev lastninske pravice, kakršno jo uvedejo zakoniki 19. stoletja, pojavi šele v delih nekaterih šolanih pravnikov 16. stoletja.⁸ Vseeno pa tudi te razprave proces kodificiranja v 19. stoletju reducirajo na miselno konstrukcijo učenih pravnikov, kot so Jean-Étienne-Marie Portalis, Karl Anton von Martini ali Franz von Zeiller, ki se jim v pravnem zgodovinopisju pripisuje vloga pionirjev, podobno kot Galileju ali Newtonu v zgodovini znanosti. Tako kot Watson tudi ti zgodovinarji izhajajo iz predpostavke, da je pravne pojme in njihovo spreminjanje možno osamiti od družbenih odnosov, v katerih so nastali in se uveljavili. Značilna problematičnost tovrstnega »internalističnega« pristopa, ki se osredotoča le na notranji razvoj pravnih idej, je, da se zadovolji z opazko, da se bolj ali manj enake ubeseditve abstraktnih stavkov pojavljajo v različnih dobah, polemiko pa zameji na vprašanje, ali se ta enakost pojavi že v antični dobi ali šele v 16. stoletju. Vendar golo prepoznanje te enakosti ne pojasni, kako ali zakaj se je idejna abstrakcija, ki se je denimo od 16. stoletja naprej pojavljala le v delih nekaterih učenih pravnikov, lahko med 19. stoletjem utrdila v praksi različnih izvajalcev prava in v določeni meri tudi laikov kot splošno uporabljana norma in način pravnega presojanja lastninskih odnosov.

Ta članek je namenjen osvetlitvi načina uvedbe enotne in izključne lastninske pravice na nepremičninah v Avstrijskem cesarstvu v 19. stoletju, izhajajoč iz primera dežele Kranjske. Čeprav je 1. januarja 1812 za to deželo kot del Ilirskih provinc začel veljati Napoleonov civilni zakonik iz leta 1804, je bilo ozemlje ponovno priključeno Avstrijskemu cesarstvu, preden bi Francozom uspelo izvesti odpravo zemljiških bremen in s tem implementirati novo pojmovanje lastnine.⁹ Obči državljanski zakonik, civilni zakonik, ki je v Avstrijskem cesarstvu stopil v veljavo leta 1812, za nekdanje ilirske dežele pa šele po priključitvi leta 1814, po drugi strani ni uvedel enotne lastnine, temveč je prevzel institut *deljene lastnine*, ki so ga v prejšnjih obdobjih prav tako oblikovali učeni pravniki. Ta institut je temeljil na razliki med vrhovnim (*Obereigentümer*) in užitnim lastnikom (*Nutzungseigentümer*).¹⁰ S tema

⁶ Gl. npr. spremno študijo, ki jo je k Code civil napisal eden izmed članov kodifikacijske komisije Jacques Maleville, *Analyse*, str. 35, v kateri navaja odlomek iz Justinijanovega kodeksa kot vir, iz katerega so snovalci Code civil vzeli svojo definicijo lastninske pravice, čeprav kodeks takšne opredelitve sploh ne vsebuje.

⁷ Watson, *Legal transplants*, str. 22.

⁸ Arnaud, *Origines*, str. 181–182; Herman, *Uses and Abuses*, str. 679.

⁹ Šumrada, *Poskus*.

¹⁰ Občni državljanski zakonik (v nadaljevanju: ODZ), § 357 in 359.

pojmomoma so učeni pravniki v občeppravne pojme lastništva poskušali ukalupiti tako (stvarnega) podložnika ali drugo osebo, ki ji je bila neka zemlja prepuščena v uživanje ali »hasnovanje« na podlagi določene oblike zajma (*Leihe*), kot tudi zemljiškega gospoda, ki si je na zemlji pridržal nekatera upravičenja, kar je pravna doktrina interpretirala kot vrhovno lastnino.¹¹ Dokončna odprava stvarnega podložništva in uvedba buržoaznega pojmovanja lastnine je bila posledično na Kranjskem in v preostanku Avstrijskega cesarstva odložena do zemljiške odveze, ki se je začela v letu 1848. Delo komisij za izvedbo zemljiške odveze je na Kranjskem potekalo vse do 1853. Tistega leta so bile s cesarskim patentom vzpostavljene tudi ločene komisije za odkup in uravnavo zemljiških bremen, ki so bile zadolžene za preobrazbo kmečkih lesnih, pašnih in drugih običajnopравnih pravic v nove kategorije stvarnega prava, kar se je zavleklo vse do razpada Avstro-Ogrske.¹² V kontekstu Avstrijskega cesarstva nas torej že površinski pregled aktov in delovanja upravnih teles za njihovo izvršitev opozarja, da je praktična vpeljava novih stvarnopравnih institutov temeljila na več(deset)letnem koordiniranem delu pravnikov, prava neukih uradnikov, gozdarskih in ekonomskih izvedencev in pisarniškega osebja, ki so sestavljali omenjene komisije. Glede na razsežnost izpostavljenega obdobja in fasciklov arhivskega gradiva, ki so ga te komisije ustvarile, se bom v nadaljevanju zamejil na obravnavo zemljiške odveze (*Grundentlastung*) v ožjem smislu, torej na proces »razbremenjevanja zemlje«, s katerim so bila med 1848 in 1853 odpravljena urbarialna, desetinska in druga »odrajtvila« (*Leistung*) oz. dajatve, ki so jih bili koristniki podložnih zemljišč dolžni izpolnjevati zemljiškim gospodom.

Osnovna teza članka je, da so na kodifikacijo civilnega prava in uvedbo enotne lastnine odločilno vplivali *popisi* (ang. *survey*, fr. *enquête*, nem. *Aufnahme* ali *Erhebung*, it. *censimento*).¹³ S tem izrazom označujem poseben sistematičen način pridobivanja vednosti o lokalnih in relativno vsakdanjih pojavih, praksah in z njimi spetimi znanji na različnih področjih delovanja, npr. evidentiranje lokalnih mer in uteži, kompiliranje običajnega prava, zbiranje informacij o lokalnih cenah in valutah, katastrski popisi, topografske, geološke in meteorološke raziskave, ankete

¹¹ Vilfan (*Pravna zgodovina*, str. 71): »Najširša označba za tako podelitev zemlje drugemu, pri kateri si podelitelj pridrži določene dele lastninske pravice, je zajem (*Leihe*), najširša označba za koristi, ki se podeljujejo prejemniku, pa uživanje ali hasnovanje.« Vilfan prav tako opozarja, da je nauk o deljeni lastnini mnogo starejši od ODZ in se pojavi že vsaj pri Akurziju v 13. stoletju. Akurzij je sicer razlikoval med neposredno in uživajočo lastnino (*dominium directum – dominium utile*). Akurzijev neposredni lastnik je sicer v večji meri primerljiv z vrhovnim lastnikom v ODZ; v 18. stoletju ju učeni pravniki uporabljajo kot sinonima (gl. DRW, geslo »Obereigentum«). Prim. o razhajanju med doktrinarnim pojmovanjem deljene lastnine in pravicami na zemlji, kakor so jih dojemali in uveljavljali kmetje pred patrimonialnim sodiščem gospostva Bled v 18. stoletju, Škrubej, *Courtroom*, str. 218ff.

¹² O poteku in zapletih pri izvedbi servitutne regulacije gl. Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 352–363. O osnovi servitutne regulacije Kačičnik Gaber, *To smemo*, str. 276ff.

¹³ Termin popis se pojavlja v samih virih. Gl. npr. »Poduzhenje sa kantonske gosposke, de v' letu 1824 navadno zeno perdelkov ino dela, k' storjenju tarife sa stanovito davkno mero, *popishejo*« v AS 748, fascikel 9, normalije V/8. V tem primeru beseda *popishejo* nastopa kot prevod za nemški *Erhebung*.

o kmetovanju in trgovini itn.¹⁴ Tovrstni popisi v 18. in 19. stoletju postanejo načrtna oblika zbiranja informacij, ki jo vodijo državni organi in pri kateri so zaposleni različni strokovnjaki (npr. zemljemerci, inženirji, matematiki, ekonomski, pravniki, gozdarji), uradniki, vojaško osebje, razni pomočniki in lokalni informatorji, ki zagotavljajo podatke s terena. V tem obdobju se popis ustalil kot specifična vrsta znanstvene metode, ki so jo prevzele in se okoli nje (pre)oblikovale različne discipline, npr. statistika, astronomija, zemljemerstvo, meroslovje, topografija, etnologija in ekonomija. Obenem pa popis v tem času nastopa tudi kot tehnika vladanja. Rezultat popisa je običajno sistematična zbirka podatkov o opazovanih pojavih, npr. tabela čistega donosa zemljišč, tabela o velikosti različnih mer in uteži, teoretski pregled običajnopравnih pravil v določeni regiji, zemljevid parcel, shema cen žita v nekem obdobju, seznam zemljišč in lastnikov. Izvajalci popisa torej nekaj, kar se je do tega trenutka razvijalo in živelo le v sklopu določenih geografsko zamejenih praks, zamrznejo in postrojijo v skladu z abstraktnimi kategorijami, ki jih popisovalcem običajno vnaprej predpišejo nadrejeni organi na čelu popisa. Na ta način predmet popisa ločijo od lokalnega konteksta njegovega nastanka in ga pretvorijo v tip, ki ga je mogoče klasificirati in pogosto tudi kvantificirati. Prek izpraševanja lokalnega prebivalstva o njihovih navadah kmetovanja denimo izluščijo podatek o letnem donosu zemljišč, izraženem v enotni denarni valuti, na podlagi katerega je možno izvesti primerjavo donosnosti zemlje v različnih administrativnih enotah Avstrijskega cesarstva. Prav zaradi te pretvorbe popisovanega objekta iz praktične v formalizirano obliko strokovnega sistema vednosti imajo popisovalske odprave obenem znanstveno in oblastno vlogo. Po eni strani je vednost, ki so jo ustvarjali popisovalci, nudila gradivo za splošnejše strokovne razprave in snovanje učenih sistemov, kot je civilni zakonik. Po drugi strani pa je državni administraciji služila kot informacijska podlaga za uvajanje reform, ki poskušajo posegati in se zasedati na ravni lokalnih odnosov, običajev in praks.

V članku ta širši znanstveno-oblastni fenomen popisa in njegov pomen za kodificiranje prava v 19. stoletju ponazorim na primeru vpliva treh katastrskih popisov – terezijanskega, jožefinskega in zlasti franciscejskega – na izvedbo zemljiške odveze. Moja glavna teza je, da so izvajalci katastrskih popisov prek evidentiranja kmetovalskih navad, praktičnih znanj kmetov in njihovega poznavanja krajevnih lastnosti zemljišč, lastninskih in občinskih mej, trgovskih poti in značilnih proizvodov pripravili teren za kasnejšo preobrazbo zemljiških lastninskih razmerij.

V izogib pristajanju na historično pojmovanje lastnine, ki se uveljavi v preučevanem obdobju, bom kot nadpomenko za proizvodne odnose v zvezi z zemljo in njihovo pravno pojmovanje uporabljal izraz *zemljiška premoženjska razmerja*. Termin *premoženjska razmerja* si izposojam od Sergija Vilfana, ki ga je uvedel prav z namenom poudarjanja razlike z modernim pojmovanjem, ki bremeni zvezo *last-*

¹⁴ Trenutno najboljše študija t. i. *survey sciences* je posebna izdaja zbornika *Notes and Records of the Royal Society*, ki pa je, z izjemo uvodne besede, posvečena predvsem preučevanju posameznih zgodovinskih primerov popisov (Naylor in Schaffer, *Survey sciences*). O popisih običajnega prava je pisala zlasti Echterhölter, *Shells and order*, a za dosti kasnejše obdobje (začetek 20. stoletja) in le v kontekstu nemških pacifiških kolonij.

ninska pravica.¹⁵ Z izbiro izraza seveda ne želim implicirati, da se drugačne oblike instituta lastnine in posledično različne rabe te besede niso pojavljale v zgodnejših obdobjih. Še v času zemljiške odveze so kmetje sami kot lastnino poimenovali prav tiste svoje običajnopravne pravice na zemlji, ki so jim status lastnine odrekala nova pojmovanja učenih pravnikov.¹⁶ Ob upoštevanju tega zadržka pa se s predlagano rešitvijo izognem zmešnjavi, ki bi jo povzročala raba izraza, vpetega v historične boje, ki jih želim analizirati.

V 2. poglavju bom najprej na splošno orisal potek terezijanske in franciscejske katastrske izmere, ki sta najpomembneje vplivali na zemljiško odvezo, nato pa se bom v 3. poglavju podrobneje osredotočil na štiri najpomembnejše prispevke treh katastrskih popisov z vidika izpeljave zemljiške odveze. V 4. poglavju bom predstavil strukturo in delo komisij za izvedbo zemljiške odveze. Po eni strani bom v tem segmentu izpostavil, kako so se zemljiškoodvezni organi opirali na vednost, ki je nastala s pomočjo katastrskih popisov. Po drugi strani pa bom pokazal, da je imela tudi sama zemljiška odveza obliko popisa, ki je bil namenjen evidentiranju odpravljalnih oz. odkupljivih podložniških bremen.

2 Katastrski popisi na Kranjskem

Podobno kot na večini preostalega habsburškega ozemlja so bili na Kranjskem v stoletju pred zemljiško odvezo za namen obdavčenja izvedeni trije katastrski popisi: terezijanski (od 1747), jožefinski (od 1785) in franciscejski (od 1817). Čeprav se načini nastajanja in vsebina katastrov delno razlikujejo, lahko v njih vidimo partikularne primere v razvoju popisa kot posebne zgodovinske znanstveno-administrativne prakse. V tem poglavju na splošno obnovim nastanek terezijanskega in franciscejskega katastra, pri čemer bom največ pozornosti posvetil slednjemu, saj je zaradi časovne bližine predstavljal glavno podlago za izvedbo zemljiške odveze. Jožefinski kataster je vseboval podobne sklope podatkov kot franciscejski, ki ga je nadomestil, zato je igral postransko vlogo v pomarčni preobrazbi zemljiških premoženjskih razmerij. Posledično ga bom obravnaval le v 3. poglavju, kolikor je potrebno za razumevanje širšega konteksta nastanka merilnih in cenilnih tehnik, ki so bile deloma prevzete, deloma spremenjene v franciscejskem popisu. Pomembnejši za zemljiško odvezo je terezijanski kataster, saj ni evidentiral le zemljiškega donosa, ampak predvsem podložniška bremena in druga premoženjska upravičenja, ki so jih imeli tako zemljiški gospodje kot kmetje in obrtniki. Ker kasnejša katastra teh informacij nista dokumentirala, so se napovedi, akti in zlasti rektificirani urbarji, sestavljeni v okviru terezijanskega katastrskega popisa, pogosto uporabljali za dokazovanje oz. izpodbijanje bremen, za katera so zemljiški gospodje med zemljiško odvezo uveljavljali odškodnino.

¹⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 71–72. V PZS Vilfan sicer še uporablja pridevnik *imovinska*, ki ga kasneje opusti.

¹⁶ Gl. npr. AS 31, f. 49, škatla 58, reg. f. 10/3, kolektivni protest kmetov iz več gorenjskih občin z dne 29. januarja 1850, v katerem kmetje neupravičene rubeže in sečnjo lesa s strani gozdarskega mojstra Hieronima Ullricha obsodijo kot poseg v njihovo »gozdno lastnino« (*Waldeigentum*).

2.1 Terezijanska davčna rektifikacija (1747–1756)

Terezijanski kataster je bil izdelan za potrebe vpeljave novega davčnega sistema, ki je prvič uvedel redno obdavčitev glede na zemljiški donos za vse sloje prebivalstva (četudi po različnih davčnih stopnjah). Za namen obdavčenja je bila s patentom 12. 8. 1747 za Kranjsko odrejena izdelava katastra.¹⁷ Njegovo bistvo je bilo, kot je izpostavil že Vilfan, popisati in fiksirati različne kategorije zemljiških bremen ter na ta način ustvariti podlago za izračun davka.¹⁸ S terezijanskim katastrom so cesarski organi dobili izčrpnjši vpogled v podložniška bremena in različne pravice na srenjski in zemljiškosposki zemlji. Poleg tega pa so bili s katastrom podatki o zemljiških premoženjskih razmerjih zbrani v državno nadzorovane evidence.

Za pripravo terezijanskega katastra je bila vzpostavljena posebna deželna cenilna komisija (*Landes-Bereitungs Kommission*), katere člani so bili stanovski odborniki in višji državni uradniki.¹⁹ Pridobivanje informacij za rektifikacijo je prvenstveno temeljilo na samoizpovedi oseb s premoženjskimi pravicami na obdavčenih zemljiščih. V ta namen je dvorna pisarna na Dunaju aprila 1748 predpisala standarden stroj »napovednih tabel« (*Bekanntnuss Tabellen*) in navodil za njihovo izpolnjevanje.²⁰ Zavezanci so morali v obrazce vnesti napovedi dohodkov od različnih tipov zemljišč in upravičenj. Ker se je terezijanski kataster sestavljal za vsako deželo posebej, obstajajo med oddanimi napovedmi določene razlike. Prav tako prihaja do odstopanj med posameznimi gospostvi znotraj iste dežele, poleg tega pa so nekatera gospostva oddajala izpolnjene tiskane obrazce, medtem ko so pri drugih tabele pisane na roko.²¹ Ob upoštevanju izpostavljenih zadržkov so imele napovedne tabele ali fasije na Kranjskem načeloma naslednjo strukturo. Razdeljene so bile na dva sklopa – dominikalne in rustikalne. Prve so obsegale štiri tipe obrazcev, ki so bili označenimi s črkami od A do D. V obrazcu A so bili popisani njive, vrtovi, travniki, pašniki in gozdovi, katerih razsežnost je bila izražena v določenem značilnem proizvodu. Dominiji so morali v tem obrazcu navesti tudi količine lesa, stelje in pašne pravice, ki so jih uživali kmetje na njihovi posesti. V obrazcu B so bili napovedani donosi vinogradov, obrazec C je vseboval podatke o dominikalnih mlinih, drugih obratih na vodni pogon in ribnikih, D pa je združeval napovedi dohodkov gospostva z naslova podložniških dajatev. Rustikalna fasija je bila sestavljena iz obrazcev od E do F. Tabela E je po vsebini ustrezala dominikalnemu obrazcu A, saj je vsebovala podatke o rustikalnih zemljiščih, njihovih obdelovalcih, napoved dohodkov od njiv, vrtov, travnikov, gozdov ter pravicah na

¹⁷ AS 1079, patent 12. 8. 1747.

¹⁸ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 341.

¹⁹ Britovšek, *Razkroj*, str. 150.

²⁰ Čeprav je v literaturi (Ribnikar, *Zemljiški*, str. 333; Golec, *Zemljiški katastri 1*, str. 288–289) uveljavljen prevod *napoved*, je *Bekanntnis* v tem obdobju, podobno kot latinski *fateor*, iz katerega je izpeljana *fasija*, pomenilo tudi izpoved, priznanje, izjavo priče (Hackl, *Theresianische*, str. 178, opomba 66; DRW, geslo »Bekanntnis«).

²¹ Golec, *Zemljiški katastri 1*, str. 285.

srenjskih in zemljiškogospodskih gozdovih in pašnikih.²² Obrazec F je napovedoval dohodke od kmečkih obratov na vodni pogon, tabela G pa desetinske dajatve, bire in odvetščine.²³

Kot rok za oddajo napovedi je dvorna komisija določila 15. junij 1748, torej slaba dva meseca po izdaji navodil. Dominikalne in rustikalne tabele so se izpolnjevale posebej. Obe seriji obrazcev se je grupiralo po zemljiških gospodstvih, znotraj njih pa se je vrstni red tabel praviloma ravnal glede na soseske oziroma vasi (*Dorf*), ki so jih členili na posamezne upravičence nepremičnin. Kriterij za razvrščanje katastrskih podatkov torej na primarni ravni ni bila in še ni mogla biti teritorialna upravna enota, kot npr. katastrska občina pri kasnejšem jožefinskem in franciscejskem popisu, temveč so bili v zaporedje postavljeni vsi geografsko razkropljeni podložniki istega zemljiškega gospodarstva. Podatke o pripadnosti gospodarstvu so komisarji razbrali iz obstoječih evidenc, npr. urbarjev in štift registrov. Šele nato so komisije oddane tabele uredile po posameznih četrtih (*Viertel*) – Notranjska, Gorenjska in Dolenjska (*Inner, Ober in Unter Krain*) – pri čemer so za potrebe razvrstitve katastrskega gradiva Notranjsko prištevale k postojnski, Gorenjsko k ljubljanski in Dolenjsko k novomeški kresiji.²⁴

Vir informacij oz. oseba, ki je oddala napoved, je precej variirala. Bernhard Hackl za Štajersko navaja, da so bile v izdelavo rustikalnih fasij vključene celotne vasi. Pod tabelo so se morali podpisati župan (*Richter*), prisežniki (*Geschworenen*), uradnik zemljiškega gospodarstva in večina podložnikov v kraju.²⁵ Za Kranjsko bi bile za podobno ugotovitev potrebne podrobnejše raziskave. Vsaj v nekaterih primerih je na rustikalnih tabelah ohranjen le podpis upravnika gospodarstva oz. gospoda, brez kakršnekoli omembe o sodelovanju vaščanov ali njihovih predstavnikov.²⁶ Dolžnost izpovedovanja o dohodkih zemljiškega gospodarstva so prevzeli predvsem oskrbniki in upravniki gospodarstev. Med problemi, ki jih je deželna komisija izpostavila dvorni komisiji v zvezi z dohajanjem rokov za oddajo tabel, je navedla tudi nepismenost in slabo poznavanje nemščine med graščinskimi uradniki. Nadaljnjo težavo je predstavljalo dejstvo, da večina gospodarstev ni vzdrževala sistematičnih pisnih zabeležb dohodkov. Tudi kranjske imenjske knjige so pri posameznih gospodarstvih navajale le skupno število hub, ne da bi nudile pregled podložnih zemljišč po vaseh, zato so morali te informacije

²² Gl. npr. AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch (Graščina Strane), tabela št. 5 za »Jacoba Valenziza«, ki na dnu navaja njegove pašne in gozdne pravice. Podobno AS 174, škatla 18, Signoria di Duino, tabela E pri več koristnikih rustikalnih zemljišč omenja nabiralske pravice na gozdovih zemljiškega gospodarstva.

²³ Britovšek, *Razkroj*, str. 28–31; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322–324; Golec, *Zemljiški katastri I*, str. 285; Drobesh, *Bodenerfassung*, str. 166.

²⁴ Britovšek, *Razkroj*, str. 33; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 333; Hackl, *Theresianische*, str. 178–180.

²⁵ Hackl, *Theresianische*, str. 178. V času terezijanskega katastra *Richter* še vedno označuje župana kot predstavnika vasi, in ne rihtarja, ki v jožefinski dobi postane upravni organ, gl. podglavje 3.3.

²⁶ Npr. AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch.

šele popisati.²⁷ Ponekod so zemljiški gospodje v odpor proti rektifikaciji oddajali neuporabne fasije, da bi ovirali dovršitev katastrskega popisa.²⁸

Rok za oddajo tabel ni bil spoštovan in je bil večkrat podaljšan. Ko so bile napovedi oddane, so jih preverile revizijske komisije, ki so v ta namen izvajale lokalne vizitacije, zaslišanja in ustne poizvedbe, poleg tega pa so prejete tabele primerjale z obstoječimi listinami, npr. urbarji, štift registri, vnosi v imenjsko knjigo iz leta 1618, računi, kupnimi pismi ipd. Skupaj s popravki se je zbiranje podatkov zavleklo vse do leta 1755, ko so začeli izdelovati kalkulacijske tabele, v katerih so bili popisani dohodki preračunani v denarne zneske. Nov davčni sistem je stopil v veljavo šele leta 1757.²⁹

Terezijanski kataster je bil po vsebini pravzaprav nadrobna anketa o zemljiških premoženjskih razmerjih. S pomočjo standardnih obrazcev in navodil za njihovo izpolnjevanje so izvajalci katastra predpisali miselne kategorije, v katere so morali anketiranci – zemljiški gospodje in podložniki – uokviriti svoje poznavanje lokalnih razmer kmetovanja in premoženjskih razmerij. Katastrski popis je na ta način gospodarsko in pravno vednost, speto s praktičnimi načini delovanja, kakršni so se postopoma razvijali v nekem kraju, zbral in pretvoril v bolj ali manj poenoteno, pisno in abstraktno obliko. S tem ko je dokumentiral in beležil, je popis obenem pojave, ki jih je evidentiral, tudi preobražal v jasno definirane, postrojene predmete uradniškega spoznanja. Na to dinamiko opozarja že sama oznaka *rektifikacija*, ki namiguje na proces, ki popravi, poravnava, postavi v ravno, pravilno držo. V rektifikaciji lahko prepoznamo ključno značilnost popisov, ki praks in praktičnih znanj nikoli ne samo opisujejo, temveč jih tudi popravljajo, reformirajo in prilagajajo novim pojmovnim kategorijam, na katerih temelji popis. Ta učinek rektifikacije je lepo razviden že na primeru osnovne pojmovne distinkcije, okoli katere je bila organizirana celotna terezijanska rektifikacija – razlike med dominikalno in rustikalno zemljo. Čeprav sta bila oba pojma v praktični pravni rabi že precej pred dobo Marije Terezije, je bila izrazu *dominikalno zemljišče* šele za potrebe katastrskega popisa predpisana enoznačna definicija, ki je zarisala strogo mejo med obema tipoma posesti.³⁰ Z rektifikacijskim patentom za Kranjsko je bilo določeno, da se kot dominikalna lahko obravnavajo samo tista zemljišča, ki so kot taka kategorizirana v imenjski knjigi iz leta 1618. Vse druge posesti, ki so jih dominiji po tem letu pretvorili v pridvorne, so morali popisati in registrirati po posebnem postopku, sicer so se obdavčile kot rustikalna zemljišča.³¹ Nova kategorija dominikalne posesti je tako nastopala kot prizma, skozi katero so bila evidentirana in prečiščena zemljiška premoženjska razmerja sredine 18. stoletja. Katastrski popisovalci so torej ob in s

²⁷ Britovšek, *Razkroj*, str. 28. Imenjska knjiga (*Landbuch* oz. kasneje *Gültbuch*) je bila davčna evidenca, ki je vsebovala napovedi vseh dohodkov nekega zemljiškega gospostva od njegovih podložnikov. Za Kranjsko so imenjske knjige ohranjene od leta 1539 naprej. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 314–315.

²⁸ Hackl, *Theresianische*, str. 184.

²⁹ Britovšek, *Razkroj*, str. 32–33, 149; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322; Hackl, *Theresianische*, str. 203ff.

³⁰ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 340.

³¹ Britovšek, *Razkroj*, str. 149; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322.

tem, ko so zbirali informacije o obstoječih zemljiških premoženjskih odnosih, to stvarnost hkrati interpretirali in klasificirali v skladu z novo predpisano kategorijo dominikalne posesti. Na osnovi katastrske preopredelitve pridvornih zemljišč je bila nato za posamezne dežele izdelana tudi rektificirana imenjska knjiga.³²

Podoben učinek rektifikacije je mogoče ugotoviti tudi za posamezne donose in upravičenja, ki so bili zabeleženi v katastru. Gozdne in pašne pravice, ki so jih imeli podložniki na zemljiškogospodskih gozdovih, so bile v tabelah načeloma konsistentno opredeljene kot služnostne pravice, ki so jih označevali kot *jus lignandi et jus pascendi*.³³ V praksi so kmetje na več delih Kranjske tovrstne pravice še vsaj do sredine 19. stoletja dojemali in branili kot svojo lastnino.³⁴ Kataster je torej popisana premoženjska razmerja v zvezi z gozdovi in pašniki, ki so bili predmet sporov med kmeti in zemljiškimi gospodi, poskušal razčistiti in razvrstiti v jasno definirane kategorije učenih pravnikov, po katerih naj bi bil zemljiški gospod edini lastnik gozdnega oz. pašnega zemljišča, medtem ko naj bi imeli kmetje zgolj omejene pravice na tuji stvari.³⁵

Državni organi so s katastrskim popisom dobili inventar stanja zemljiških premoženjskih razmerij, kar jim je omogočilo nadzor nad podložniškimi bremenami in poseganje vanje. Tega niso dosegli le z rektifikacijo predmetov popisa, kakor sem izpostavil v prejšnjem odstavku, ampak tudi z vzpostavitvijo nadzora nad vodenjem evidenc o podložniških bremenih. Rektifikacijske komisije so v sklopu preverjanja oddanih napovedi izdelale prepise in izvlečke iz urbarjev, ki so večinoma nastali v letih 1754–1755 in so priloženi rektificiranim dominikalnim aktom.³⁶ Izvlečki so izseki iz urbarjev, ki so jih pripravili revizijski komisarji. V njih je prikazan bodisi seznam dajatev posameznega podložnika («individualni izvleček») bodisi seštevek podložniških dajatev za celotne vasi («sumarni izvleček»). Na osnovi revidiranih izvlečkov so nastali tako imenovani rektificirani urbarji, ki jih je pregledalo in potrdilo rektifikacijsko knjigovodstvo.³⁷ S patentom 15. februarja 1749 so bili rektificirani urbarji razglašeni za javno listino in privilegirani dokaz o (ne)obstoju urbarialnih dajatev pred sodišči.³⁸ Terezijanski popis je tako zemljiškogospodske evidence pretvoril v registre podložniških dajatev, s katerimi so upravljale državne oblasti. Tako zbrani in predelani izvlečki iz urbarjev in rektificirani urbarji so bili tudi v zemljiškoodveznih postopkih stoletje pozneje osrednje sredstvo za dokazovanje obstoja, vsebine in višine odpravljenih dajatev.

³² Britovšek, *Razkroj*, str. 362, opomba 17; Hackl, *Theresianische*, str. 184.

³³ Britovšek, *Razkroj*, str. 30.

³⁴ Gl. citat v opombi 16.

³⁵ Terezijanski kataster v tem oziru nadaljuje trend, ki se pojavi že v 16. stoletju s poskusi, da bi se upravičenja zemljiškega gospostva in podložnikov na gozdovih opredelilo v skladu s pojmi recipiranega rimskega prava in na ta način zamejilo podložniško izkoriščanje zemljiškogospodskih gozdnih posesti. Britovšek, *Razkroj*, str. 8–9, 79ff.

³⁶ Npr. AS 174, škatla 40, št. 152, Guett Slapp, »Individual Urbars-Extract und respve Summarium«.

³⁷ Žnidaršič Golec, *O tretjem*, str. 8–10. Gl. npr. AS 174, škatla 41, »Nuovo Urbario della Signoria di Duino d'anno 1756, nell Cragno interiore«.

³⁸ Horvat, *Urbarji*, str. 150–152; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 340.

2.2 Franciscejski kataster (1817–1843)

Dan pred božičnim večerom 1817 je cesar Franc I. kot darilo prebivalcem monarhije izdal patent o izvedbi nove izmere zemljišč, ki naj bi odpravila pomanjkljivosti davčnega sistema in nadoknadila neuspehe jožefinskega katastra. Obljubljeni rezultat, franciscejski kataster, je že patent poskušal prikazati kot plod najnaprednejše znanosti svoje dobe. Osmi paragraf patenta je napovedal, da bodo izmero izvajali »znanstveno izobraženi in praktično izurjeni zemljemerci« (*wissenschaftlich gebildete, und practisch geübte Feldmesser*).³⁹ Z oznanjanjem strokovnosti so snovalci reforme želeli poudariti zlasti razliko med novim katastrom in jožefinsko izmero, ki so jo v glavnem izvedli kmetje sami. Prav laičnost in nestrokovnost meritev so uspešno izkoristili zemljiški gospodje kot argument za preklic jožefinske davčne regulacije, s katero bi bile znatno omejene podložniške dajatve.⁴⁰ Znanstvenost franciscejskega katastra so nemudoma hvalili že nekateri komentatorji tistega časa. Johann Kreutz, ki je neposredno po izdaji Francovega patenta napisal poljudno in s poskusi humorja začinjeno razlago novega akta, ki jo je naslovil na »običajnega deželnega državljana« (*gemein Landbürger*), je tako ob citiranem 8. paragrafu pripomnil:

Vse bo izmerjeno oziroma merjeno z merskimi mizicami in obrtniškimi inštrumenti. – Podeželani s tem pomembnim delom ne bodo obremenjeni kot pri jožefinski regulaciji. Ta ukaz je izvrsten za preprečevanje napak in kozlarij, ki so se takrat pogosto dogajale, saj se je slabo poučene kmečke merilce neredko našlo dopoldan žejne in popoldan pijane.⁴¹

K slovesu franciscejskega katastra kot vrhunca znanstvene natančnosti je prispevala tudi odločitev cesarja, da privoli v predlog dvorne komisije za regulacijo zemljiškega davka (*Grundsteuerregulierungs-Hofkommission*) in celotno izmero zasnuje na predhodni vojaški triangulaciji – tehniki, ki je v 19. stoletju postala zlati standard zemljemerstva. Avstrijskega zgodovinarja Roberta Messnerja je prav izvedba triangulacije spodbudila k sklepu, da je bila franciscejska izmera zgrajena »na znanstvenih temeljih«.⁴² Znanstvenost franciscejskega katastra hvali tudi več drugih sodobnih zgodovinarjev.⁴³ Splošen historiografski odnos do dosežkov franciscejske izmere je morda najlepše povzel Peter Ribnikar, ko je zapisal, da je »nekdanji ročni sistem merjenja zemljišč nadomestilo merjenje z merilnimi inštrumenti«, ki so ga »opravili šolani zemljemerci«.⁴⁴

Izpostavljeni komentarji znanstvenost franciscejskega katastra razumejo kot prehod od približnega, ročnega k mehanični natančnosti, ki naj bi nastopil kot bolj ali manj avtomatična posledica novih spoznanj in tehnik; kot da bi ozemlje

³⁹ AS 1079, patent 23. 12. 1817.

⁴⁰ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 347.

⁴¹ Kreutz, *Wahre*, str. 43–44.

⁴² Messner, *Franziseische II*, str. 95, 139.

⁴³ Golec, *Zemljiški katastri 2*, str. 366; Bauer, *Die Schätzungsoperate*, str. 221.

⁴⁴ Ribnikar, *Zemljiški*, str. 327.

Avstrijskega cesarstva zgolj čakalo, da ga osvobodijo pijanih kmetov z merskimi verigami ter nanj postavijo kompleksnejše inštrumente in matematično izurjene zemljemerce, ki bodo zajeli zvestejšo reprezentacijo njegovih od vedno danih naravnih dimenzij. Takšna predstava je močno idealizirana in zanemarija dejansko delo zemljemercev in zlasti vso pomoč kmetov in sosesk, ki so denimo vzdrževale merske oznake in merilcem zagotavljale informacije o lokalnih razmerah ter drugo potrebno infrastrukturo (npr. vozove za prevoz inštrumentov, nosače, nastanitvev, palice za oznake itd.).⁴⁵ Šele na podlagi tega dela lahko razumemo, kako je bil popisan prostor postrojen v triangulacijske mreže, zemljevide in operate, ki navdušujejo še danes.⁴⁶ Ko bom govoril o franciscejskem katastru kot znanstvenem popisu, s tem izrazom ne bom hvalil njegove natančnosti, ampak s tem mislim, da je v popisu mogoče prepoznati značilno obliko znanstvene prakse oz. značilen način proizvajanja znanstvene vednosti, ki se uveljavi v 19. stoletju v več evropskih državah.⁴⁷ Rezultati franciscejske izmere niso bili posledica nadomestitve rok s stroji, temveč strogega discipliniranja drže in gibov merilcev, ki so inštrumente upravljali. Mejne črte parcel in katastrskih občin niso bile »bolj ravne« zgolj, ker bi jih avtomatično izmeril inštrument, ampak ker so bila zemljemercem predpisana natančna navodila, kako jih na terenu fizično izravnati. Zemljemerci in cenilni komisarji niso bili manj nagnjeni k pijači kot kmetje, ker bi bili bolj omikani, ampak ker je bilo »nemoralno vedenje« vseskozi strogo nadzirano in sankcionirano. V nadaljevanju se bom tako osredotočil na konkretno znanstveno delo in operacije, ki so postale skrite za končnimi katastrskimi operati, na katere se večinoma osredotoča današnje zgodovinopisje, a so bile neobhodno potrebne za ustvarjanje jasnih mej, zakoličevanje zemljišč v merljive ploskve in pridobivanje tabel kvantitativnih podatkov. Kot bomo videli, kmetje nikakor niso bili izločeni iz izmere, temveč je bil osrednji cilj katastra popisati praktično znanje kmetovalcev in ga urediti v znanstven sistem vednosti.

Celoten franciscejski popis se je delil na dva sklopa del: meritvena in cenitvena. Za vsako od njih so bila izdana ločena navodila in vzpostavljena posebna hierarhija organov, na vrhu katere je bila do leta 1827 dvorna komisija za regulacijo zemljiškega davka, od 1827 do 1848 pa združena dvorna pisarna (*Vereinigte Hofkanzley*). Trigonometrično triangulacijo so vodila posebna upravna telesa, ki jim je načeloval tako imenovani *Triangulierungs- und Kalkülbüro*, katerega predstojnik je bil vojaški polkovnik.⁴⁸

Za meritvena dela je bilo zaposleno deloma vojaško deloma civilno osebje, pri čemer so poveljniki različnih činov obvladovali vse višje položaje v meritveni

⁴⁵ AS 748, fascikel 9, normalije V/8, »Allgemeine Kundmachung« 11. april 1822, razdelek II.

⁴⁶ *Operat* je zemljemerski termin, ki je v kontekstu Avstrijskega cesarstva označeval posamezen samostojen tip dokumenta, ki se od preostalega katastrskega gradiva loči po svoji posebej predpisani obliki in vsebini. Precej hitro je prešel v splošen uradniški žargon. V kontekstu zemljiške odveze besedni zvezi *odvezni operat* (*Entlastungsoperat*) in *prijavni operat* (*Anmeldungsoperat*) označujeta spisovno gradivo, nabrano v posameznem zemljiškoodveznem postopku.

⁴⁷ O drugih popisih v Avstrijskem cesarstvu gl. npr. Klemun, *Spaces*; Török, *The ethnicity of knowledge*.

⁴⁸ Lego, *Geschichte*, str. 25–28, Messner, *Franzsiszeische II*, str. 118–119.

administraciji. Na ravni dežele je bila za izvedbo izmere pristojna deželna komisija za regulacijo zemljiškega davka (*Grundsteuer-Regulierungs-Provinzial-Commission*), pod katero so na Kranjskem delovale tri okrožne komisije. Okrožno komisijo je vodil okrožni glavar, njeni člani pa so bili okrožni komisar, ki je bil zadolžen za politične posle, poddirektor za mapiranje (*Mappirungs-Unter-Director*), ki je nadzoroval meritvena dela v okrožju, in ekonomski inšpektor, ki je bil pristojen za cenitev.⁴⁹ Poddirektorju za mapiranje, ki ga je postavila dvorna komisija, so bile podrejene tri kategorije delavcev: inšpektor za mapiranje, ki je bdel nad detajlno izmero v določenem okraju, grafični triangulator in »izredno zanesljiv« geometer za popis občinskih mej, imenovan s strani deželne komisije.⁵⁰ Poddirektor za mapiranje in inšpektorji so bili na Kranjskem izbrani izključno iz vojaških vrst.⁵¹ Še nižje v verigi strokovnih delavcev je bil geometer, ki je izvajal »detajlni popis« ali »ekonomsko izmero« (*Detail-Aufnahme, ökonomische Vermessung*), tj. mapiranje vseh parcel, njihovih mej, površin, lastnikov in katastrskih kultur v dodeljeni občini. Ti geometri so za razliko od drugih odgovarjali inšpektorjem za mapiranje. Vsakemu od njih je bil dodeljen po en adjunkt oz. en merilni pomočnik ali figurant.⁵² Na Kranjskem je za detajlno izmero deželna komisija imenovala 31 civilnih geometrov in 35 adjunktov, 14 vojaških geometrov in 6 vojaških adjunktov pa dvorna komisija ob soglasju dvornega vojaškega sveta.⁵³ Na mesto geometra je lahko praviloma zaposlila le »adjunkte, ki so svoje znanje in spretnosti že dodobra preizkusili s samostojnim vodenjem mize«. Izjemoma je lahko bil za geometra imenovan tudi nekdo, ki še ni služil pri katastrskem merjenju, če je »prinesel izvrstna dokazila« (*Behelfe*) in je uspešno opravil »enomesečno, neplačano preizkusno dobo«.⁵⁴ Vsak civilni geometer ali adjunkt, ki je hotel sodelovati pri detajlni izmeri, je moral predložiti dokaze o svoji moralni neoporočenosti, računskih veščinah, znanju praktične geometrije, obvladanju merske mize in deželne govorice.⁵⁵ Deželna komisija je morala pri izmeri zaposliti vsaj polovico razpoložljivih adjunktov v deželi, vsakega za najmanj eno leto. Katastrski popis je bil tako izkoriščen tudi kot prilika za praktično urjenje nove generacije zemljemercev. Za razliko od adjunktov, za katere se je pričakovalo, da bodo skozi pridobljene izkušnje vzgojeni v geometre, so bili merilni pomočniki le branja, pisanja in računanja večši posamezniki, ki jih je deželna komisija lahko zaposlila v primeru pomanjkanja primernih adjunktov. Dvorna komisija je v inštrukciji za katastrsko izmero kot možen vir pomočnikov

⁴⁹ *Katastral-Vermessungs-Instruktion* (v nadaljevanju: Instrukcija 1820), § 7; *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters ... angeordneten Landes-Vermessung* (v nadaljevanju: Instrukcija 1824), § 7, 13; Messner, *Franzsiszeische II*, str. 120; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 328.

⁵⁰ Instrukcija 1820, Erster Theil, 5. Abschnitt, b–e; Instrukcija 1824, Erster Theil, 5. Abschnitt, b–e; Lego, *Geschichte*, str. 29.

⁵¹ *Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths*, 1825, str. 147–152.

⁵² Instrukcija 1820, Erster Theil, 5. Abschnitt, e–g; Instrukcija 1824, Erster Theil, 5. Abschnitt, f–h.

⁵³ *Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths*, 1825, str. 147–152; Instrukcija 1824, § 7 d).

⁵⁴ Instrukcija 1824, § 80.

⁵⁵ Kurrende ilirskega gubernija s 5. maja 1818 v AS 748, fascikel 9, normalije V/8.

priporočala predvsem podoficirje in navadne vojake. V primeru, da so se izkazali, so bili lahko povišani v adjunkte.⁵⁶

Na dnu verige so bili ročni pomagači (*Handlanger*), ki so bili rekrutirani izključno iz vojaških vrst. Vsakemu geometru so bili dodeljeni trije. Njihova naloga je bila popravljati oznake, »nositi inštrumente iz enega kraja popisa na drugega« in na splošno merilcem zagotavljati »mehanično pomoč« (*mechanischen Hülfe*).⁵⁷ Pomagači so tipičen primer nevidnega tehničnega osebja, »dečkov za vse«, ki so običajno spregledani v zgodovinskih zgodbah o napredku znanstvene natančnosti, čeprav predstavljajo značilno delovno silo v popisih 19. stoletja.⁵⁸ Sodobniki so jih, enako kot v citiranem odlomku iz inštrukcije za franciscejsko izmero, pogosto upodabljali kot avtomate, ki naj bi bili bolj podobni merskim inštrumentom kot pa mislečim ljudem, ki jih upravljajo. Zadosten bazen teh »strojev« je najpogosteje ponujala prav vojska, ki je zagotavljala osebe z discipliniranim gibom in dovoljšno kondicijo, da so lahko izvajali težko, a občutljivo fizično delo prilagajanja terena, ki ga je bilo treba izmeriti.⁵⁹ K razvoju geometra v specializirano obliko umskega delavca z dovolj »mirmo roko« za izvajanje natančnih meritev razdalj in risanja točnih zemljevidov je v veliki meri prispevalo prav to, da se ga je razbremenilo prenašanja inštrumentov, zakoličevanja zemljišč in vseh drugih telesnih naporov, s tem ko se jih je preneslo na posebno kategorijo delavcev, ki so sodelovali v izmeri. Poleg tega so bili pomagači zadolženi tudi za zaščito terenske odprave. Na podlagi izkušenj prvih izmer v Avstrijskem primorju in v Bukovini je predsednik dvorne komisije, Christian Wurmser, 6. februarja 1819 dvornemu vojaškemu svetu napisal noto, v kateri je prosil za oborožitev pomagačev, da bi lahko geometre in adjunkte branili pred roparskimi napadi, ki so jim bili izpostavljeni, ko so med terenskim delom taborili na prostem.⁶⁰ Za razliko od vseh drugih merilcev pomagači niso mogli napredovati v geodetski hierarhiji in so bili po koncu izmere vrnjeni v vojaško službo.⁶¹

Detajlna izmera se je začela neposredno po zaključku trigonometrične in grafične triangulacije z obhodom občinskih meja. Na Kranjskem je v večini občin potekala med 1822 in 1827. Začetek cenitve, ki je zajemala popisovanje povprečnega letnega donosa različnih katastrskih kultur in razredov zemljišč, povprečnih cen in preračun letnega donosa v denar, pa je ilirski guverner Jožef Schmidburg odredil z dekretom 14. oktobra 1830 za november istega leta.⁶² Drugače kot pri izmeri, za cenitev ni bila

⁵⁶ Inštrukcija 1824, § 92–94.

⁵⁷ Inštrukcija 1824, § 98–99; Inštrukcija 1820, § 73–78.

⁵⁸ Na podoben način so Angleži v viktorijanski dobi v Indiji rekrutirali lokalne delavce za prenašanje in zaščito inštrumentov, potrebnih za astronomska opazovanja sončnih mrkov. Gl. Pang, *Empire*, str. 142.

⁵⁹ Podobno je William Petty v okviru popisa Irske, ki ga je vodil med leti 1655 in 1659, nekdanje Cromwellove pehotne vojake, ki jih je zaposlil kot zemljemerce, imenoval »moji inštrumenti« (*Komel, Petty's instruments*).

⁶⁰ Messner, *Franzische II*, str. 100.

⁶¹ Inštrukcija 1820, § 78; Inštrukcija 1824, § 103.

⁶² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

ustanovljena ločena hierarhija upravnih teles, temveč je bilo vodstvo cenilnih del v deželi poverjeno splošnemu deželnemu oblastvu tistega časa, ilirskemu guberniju. Za tehničnega svetovalca gubernija v zvezi s katastrsko cenitvijo je bil imenovan Johann Rautner, sicer član Kranjske, Štajerske in Koroške kmetijske družbe, ki je obenem zasedal tudi funkcijo katastrskega cenilnega inšpektorja v ljubljanskem okrožju.⁶³ Od njihove ustanovitve v 18. stoletju je bilo v jedru programa kmetijskih družb popisovanje kmetijskih ekonomskih razmer v deželi, ki bi nudilo podlago za sprejemanje gospodarskih politik. Od njenih začetkov so bili člani Kranjske kmetijske družbe razsvetljenski zgodovinarji narave, zdravniki, zemljiški gospodje in podjetniki, kot npr. Balthasar Hacquet, njegov nadrejeni v idrijskem rudniku, zdravnik Janez Anton Scopoli, in Žiga Zois.⁶⁴ Vzporedno članstvo v kmetijskih družbah in katastrski cenitveni upravi kaže na kontinuitete v razvoju popisa kot oblike znanstvenega dela in njegovega pomena za evidentiranje in spreminjanje kmetijskih proizvodnih odnosov. Neposredno odgovorni guberniju so bili ekonomski oz. cenilni inšpektorji (*Schätzungsinспекtor*), člani okrožnih komisij za regulacijo zemljiškega davka, ki so bili zadolženi za nadzor cenitev v vsakem od treh kranjskih okrožij. Okrožja so bila nadalje razdeljena na cenilne okraje (*Schätzungsdistrikt*), teritorialne enote, vzpostavljene izključno za namen katastrske cenitve, ki so zajemale več upravnih okrajev in katastrskih občin, dodeljene pa so bile cenilnim komisarjem (*Schätzungskommissär*) in adjunktom.⁶⁵ Iz šematizma za Kraljestvo Ilirija za leto 1833 je razvidno, da je na Kranjskem delovalo vse skupaj 11 cenilnih komisarjev in adjunktov, iz česar lahko sklepamo, da je bilo takšno tudi število cenilnih okrajev. Po drugi strani je bilo na Kranjskem v predmarčni dobi skupaj 49 upravnih okrajev.⁶⁶ Donos gozdov so za več cenilnih okrajev skupaj ocenili posebni komisarji za cenitev gozda.⁶⁷

Cenilni komisarji naj bi bili po 10. paragrafu patenta 23. decembra 1817 osebe, ki so »natančno seznanjene z lokalnimi in ekonomskimi razmerami v okraju« in »poučene o praktičnem kmetijstvu«. Eden izmed komisarjev ljubljanskega okrožja je bil na primer Vincenz Högl, član Dunajske in Kranjske kmetijske družbe, novomeški cenilni komisar Franz Kuhn pa je bil obenem član Štajerske kmetijske družbe.⁶⁸ Priporočilo patenta, naj bodo komisarji seznanjeni z lokalnimi razmerami, ni nujno pomenilo, da morajo cenilci prihajati iz okoliša, ki jim je bil dodeljen; vsaj del jih je prihajal iz širšega nabora že preizkušenih avstrijskih uradnikov. Anton Schlendrich, ljubljanski cenilni komisar, je denimo isto funkcijo opravljal že leta 1827 v Spodnji Avstriji.⁶⁹

Tako orisani strukturi merilcev in cenilcev sta imeli skupen namen, za kate-rega je bil zasnovan celoten kataster: sistematično popisati praktično znanje, ki ga

⁶³ *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth*, 1833, str. 37.

⁶⁴ Umek, *Kranjska kmetijska družba*.

⁶⁵ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters ... angeordneten Grund-Ertrags-Schätzung* (v nadaljevanju: Instrukcija 1830), § 3; Lego, *Geschichte*, str. 41; Messner, *Franziszeische II*, str. 136; Bauer, *Die Schätzungsoperate*, str. 218.

⁶⁶ Žontar, *Struktura*, str. 228–229.

⁶⁷ Instrukcija 1830, § 11, 42.

⁶⁸ *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth* (1833), str. 37.

⁶⁹ *Schematismus von Oesterreich ob der Enns und Salzburg* (1827), str. 61.

posedujejo lokalni prebivalci o mejah zemljišč in občin, lastništvu, navadah kmetovanja, običajnih cenah proizvodov in stroških, skratka o kmetijskih ekonomskih in pravnih odnosih. Naloga zemljemercev in komisarjev je bila to *lokalno znanje* (»*Local-Kenntnisse*«), kakor predmet popisa konsistentno poimenujejo same inštrukcije in drugi katastrski obrazci, zbrati, preveriti in uokviriti v enotne pojmovne kategorije in ga na ta način postrojiti v pregledno, sistematično obliko (npr. seznam zemljiških parcel, občinski zemljevid, seznam lastnikov, cenovno tarifo, cenilni elaborat). Pri vseh meritvenih in cenitvenih operacijah so zato sodelovale ekipe lokalnih informatorjev, ki so katastrskim delavcem pojasnjevali lastne kmetovalske prakse. Z geometri so po terenu hodili tako imenovani *indikatorji*, »z vsemi lokalnimi razmerami dodobra seznanjeni možje« (mit *allen Local-Verhältnissen wohl bekannte Männer*), ki so jih izvolili prebivalci vsake katastrske občine. Indikatorji oziroma, če prevedem dobesedno, *kazalci* so morali v občini posedovati zemljo.⁷⁰ Za funkcijo so bili načeloma imenovani gruntarji, izjemoma pa lahko tudi kajzarji.⁷¹ Občina je morala izvoliti več indikatorjev, a pri konkretni operaciji z geometrom je hkrati prisostvoval le eden. Njihova naloga je bila geometru podajati »pojasnila (*Aufschlüsse*) o mejah katastrske občine, posameznih zemljišč, imenih lastnikov, o katastrskih kulturah (*Kulturgattung*) in podobno«.⁷² Za različne korake detajlne izmere so geometri poleg indikatorjev k sodelovanju pritegnili tudi druge osebe, za katere se je sklepalo, da razpolagajo s specifičnimi znanji, potrebnimi za izvedbo konkretne operacije.

Za izvajanje cenilnih preddel (*Vorarbeiten*) je bil v vsaki katastrski občini izvoljen odbor (*Ausschuß*), sestavljen iz predstojnika občine ali rihtarja in šestih odbornikov (*Ausschußmänner*). Ti možje so morali uživati zaupanje občine in biti »natančno seznanjeni z lokalnimi razmerami in v občini običajnim načinom gospodarjenja (*gemeindeüblichen Bewirthschaftsart*)«.⁷³ Rihtar in dva odbornika so bili načeloma vzeti iz splošne občinske uprave, ki je bila na Kranjskem vzpostavljena od leta 1814. Po tej ureditvi je rihtarja imenovala okrajna gosposka, medtem ko je vsaka katastrska občina sama izvolila dva občinska odbornika, ki nista bila javna uslužbenca v pravem pomenu, ampak predstavnik, ki sta lahko govorila in bila zaslišana v imenu občine.⁷⁴ Preostali štirje odborniki so bili izvoljeni posebej za namen katastrske cenitve. Občinskemu odboru je bilo pod vodstvom uradnika okrajne gosposke, pod katero je spadala občina, zaupano relativno samostojno izvajanje vseh cenilnih del, »za katera je posebej potrebno lokalno znanje«, komisarji pa so nato njihova pričevanja preverili, popravili in postavili v končno obliko.⁷⁵ Občinski

⁷⁰ Inštrukcija 1824, § 106, 109; Inštrukcija 1820, § 68–72. Funkcijo kazalcev mej, zlasti v primeru sporov glede njihovega poteka, so sicer od naselitve Slovanov v Vzhodnih Alpah opravljali župani kot predstavniki vasi, gl. Škrubej, *Courtroom*, str. 222.

⁷¹ Blaznik, *Bitenj*, str. 84.

⁷² Inštrukcija 1824, § 105–107; Inštrukcija 1820, § 68.

⁷³ *Belehrung für die Steuer-Bezirksobrigkeiten und Gemeinden zur Vornahme der Vorarbeiten der Grundertrags-Schätzungen für den mit dem allerhöchsten Patente vom 23. Dezember 1817 angeordneten stabilen Cataster* (v nadaljevanju: *Belehrung* 22. april 1826), § 6.

⁷⁴ Žontar, *Struktura*, str. 236.

⁷⁵ *Belehrung* 22. april 1826, § 13.

odbor je moral izpolniti standardiziran nemško-slovenski ekonomski vprašalnik (*ökonomische Vorfragen*) s petdesetimi stranmi vprašanj, ki so zahtevala splošne informacije o kmetijskem gospodarjenju z različnimi tipi zemlje, poleg tega pa je komisar odbor zaslišal glede primerne razvrstitve zemljišč v katastrske kulture in kakovostne razrede. Kot opozarja tudi navodilo na zadnji tiskani strani anketnih vprašalnikov, to »preddelo zahteva mnogo natančnosti in obširno lokalno znanje (*große Local-Kenntnisse*)«, ki ga lahko izvedejo le »najpravičnejši in najbolj večji« (*Rechtlichsten und Fähigsten*)«. ⁷⁶ Pri vsaki cenilni operaciji so morali biti hkrati prisotni trije odborniki. ⁷⁷ Poleg njih so cenilni komisarji lahko zaslišali tudi druge »zanesljive« in »najizkušenejše« kmetovalce v občini. ⁷⁸

Geometri in cenilni komisarji so lokalne kmetovalske prakse in vanje vpeta znanja predelali v spoznavne oblike drugačnega načina védenja. *Kenntnisse*, torej skupek večšin, spoznanj, navad in praktičnih znanj, so rektificirali v vednost, ki je *wissenschaftlich gebildet*, v dvojnem smislu znanstveno oblikovanega in znanstveno izobraženega načina spoznavanja sveta. Ustna pričevanja indikatorjev o mejah in lastnikih so recimo zakoličili v grafični prikaz zemljišča, ki so mu določili individualno oznako in izračunali površino. Razprave z občinskimi odbori in izkušenimi kmeti so strnili v uradni zapisnik, ki je podal taksonomijo katastrskih kultur in njihovih razredov. Iz izkušenj, spretnosti, običajev in pojmovanj, ki so se razvijala skozi konkretne odnose na določenem kraju, so ustvarili abstraktno taksonomijo različnih vrst in razredov zemlje in zbirko podatkov o njihovih katastrsko relevantnih značilnostih. Katastrski popisovalci niso zgolj zbrali pričevanj lokalnih predstavnikov, temveč je bilo njihovo ključno opravilo prav rektificiranje lokalnih znanj. Vseskozi so morali popisovalci prakse in praktično vednost, ki so jih kmetje opisovali z lastnimi besedami in pojmi, prekvalificirati v kategorije, ki so jih predpisovale katastrske inštrukcije, ter pri tem selekcionirati in preverjati relevantna dejstva v navedbah informatorjev. ⁷⁹ Zemljiščem, ki so jih kmetje prepoznavali z ledinskimi imeni, so denimo pripisali nove oznake v obliki kombinacije parcelne številke in katastrske občine; premoženjska razmerja, ki so jih izpričali informatorji, pa so na primer razvrstili v skladu z lastniškimi kategorijami, ki jih je v inštrukciji predpisala dvorna komisija (gl. podpoglavje 3.1). Prek tega procesa abstrahiranja in rektificiranja so popisovalci pridelali vednost, odmaknjeno od krajevnih razmer in konkretnih oseb, ki so katastrskim popisovalcem podajali svoje videnje lokalnih odnosov. Rektificirano praktično znanje izključno moških zemljiških posestnikov, za katere se je predpostavilo, da govorijo v imenu občine, se je pretvorilo v vednost o občinskem teritoriju kot takem. V končnih katastrskih dokumentih ni bilo več zapisano na primer »rihtar Johann Rupnig iz Zgornje Idrije

⁷⁶ Gl. str. 98 v ekonomskih vprašalnikih, ki se za posamezne občine nahajajo v serijah cenilnih operatov.

⁷⁷ Belehrung 22. april 1826, § 7.

⁷⁸ Belehrung 22. april 1826, § 28. Podobno tudi standardno uvodno besedilo v zapisniku o klasifikaciji zemljišč (*Classification-Protokoll*), ki je pri vsaki občini priložen k cenilnemu elaboratu.

⁷⁹ Zlasti cenilci so ponekod nadomestili navedbe kmetov, ki so jih prepoznali kot nezanesljive, z lastnimi ocenami donosa, gl. AS 176, k.o. Idrija, cenilni elaborat, poglavje »Angabe der Behelfex; Blaznik, *Bitenj*, str. 87, 90.

trdi, da so v občini naslednje vrste zemljišč«, temveč: »Glede na priložena zapisnika o določitvi kultur in klasifikaciji, *se kulture, ki obstajajo* v tej občini, *delijo* v naslednje razrede.«⁸⁰ Popisovalci so na ta način pričevanja predstavnikov skupaj s svojimi popravki predelali v abstraktne in na videz splošno veljavne trditve o tem, kakšna so zemljišča in donosi na popisanem teritoriju.

Na tem primarnem delu ekstrahiranja in rektificiranja lokalnih znanj je bil zgrajen celoten katastrski popis. Da bi bili rezultati katastrskega dela z različnih občin primerljivi in združljivi v tabele podatkov za širša območja, je bilo treba poenotiti način, po katerem je več deset različnih geometrov in cenilcev popisovalo kmečke prakse in lokalna znanja. K temu so v prvi vrsti prispevale različne inštrukcije dvorne komisije, ki je predpisala enotne pojmovne kategorije in tehnične postopke, po katerih so morali katastrski delavci izvajati popis. Inštrukcijam so bili priloženi tudi standardizirani obrazci, ki so silili k zbiranju terenskih podatkov v enotni obliki. Za usklajevanje delovnih postopkov je gubernij z dekretom 14. oktobra 1830 naročil, naj se pred začetkom popisovanja cen vsi komisarji znotraj posameznega inšpektorata zberejo na določen dan, da od inšpektorja ustno prejmejo dodatne napotke.⁸¹ Komisarji so morali nato pred začetkom cenilnih preddel obiskati vse občinske odbornike in uradnike okrajnih gospodk v svojem cenilnem okraju ter jim skozi »praktične primere« ponazoriti način izvajanja del, ki se od njih pričakuje, in razrešiti morebitne pomisleke.⁸²

Ko so bili vsi delavci dodobra umerjeni na enake pojmovne kategorije in delovne tehnike, je bilo treba še vedno nadzorovati njihovo spoštovanje navodil v vsakodnevni popisovalski praksi. Temu je služila hierarhična organiziranost popisa. Inšpektorji so preizkušali operate geometrov in komisarjev ter preverjali, ali so se pri delu držali navodil.⁸³ Geometri, komisarji in cenilni adjunkti so morali o svojem delu sproti voditi dnevnik (*Tagebuch*), ki so ga periodično pošiljali v pregled inšpektorjem.⁸⁴ Poleg tega so morali nadrejeni izvajati občasna »revizijska potovanja« (*Revisions-Reise*). Poddirektor za mapiranje je moral vsaj enkrat na mesec obiskati vsak inšpektorat ter »revidirati vsako mizo vsaj trikrat med terenskim delom«.⁸⁵ Tudi inšpektor je moral vsakega geometra revidirati vsaj štirikrat mesečno in pri tem preveriti njegove merilne inštrumente. Tako poddirektor kot inšpektor sta morala o revizijskih potovanjih pripraviti poročila in jih poslati instanci nad njima.⁸⁶ Nadrejeni so na osnovi preizkusov ukrepali z različnimi spodbudami in sankcijami, s katerimi so uveljavljali »strogo upoštevanje discipline« in »moralno vedenje«.⁸⁷

⁸⁰ Poglavje »§ 1 Klassen-Eintheilung« v cenilnem elaboratu, AS 176, k.o. Zgornja Idrija (moj poudarek).

⁸¹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁸² Belehrung 22. april 1826, § 15.

⁸³ Inštrukcija 1824, § 489; Inštrukcija 1830, § 257.

⁸⁴ Inštrukcija 1824, § 379–387; Inštrukcija 1830, § 7–8.

⁸⁵ Inštrukcija 1824, § 36–39.

⁸⁶ Inštrukcija 1824, § 47–49.

⁸⁷ Inštrukcija 1824, §7, g).

Medtem ko so »pridne« (*Fleiß*) lahko nagradili, npr. s povišanjem ali javno pohvalo, so geometrom in komisarjem za malomarnost lahko zaračunali stroške popravljanja napak, jih degradirali na nižji položaj ali jih v skrajnem primeru suspendirali.⁸⁸ Ilirski gubernij je denimo 1. septembra 1832 postojnskemu cenilnemu inšpektoratu poslal dekret, v katerem je komisarju Rudolphu Regensdorferju izrečen opomin za neposlušnost do nadrejenega inšpektorja, obenem pa mu je zagroženo, da se bo v primeru nadaljnjega »hranjenja škodljivega duha nepokorščine« zahtevalo njegovo odstranitev z delovnega mesta.⁸⁹ Glede na to, da je Regensdorfer še vedno naveden v šematizmih za leti 1833 in 1834 ter podpisan pod cenilnimi elaborati, je pri opominu očitno tudi ostalo.⁹⁰

Discipliniranje katastrskih delavcev je bilo namenjeno zmanjševanju odklon-skega vedenja tako v znanstvenem kot moralnem smislu. Med njima se pravzaprav ni ločevalo: zanesljivo védenje lahko proizvaja le delavec spodobnega vedênja. Ena najtrdovratnejših razvad, ki jih je bilo treba izkoreniniti, da bi se strokovnost franciscejskih popisovalcev lahko ločila od vulgarnosti jožefinskih katastrskih merilcev, je bilo pijančevanje. V gubernialnem dekretu z 10. marca 1832 je denimo obravnavana medsebojna obtožba cenilnega komisarja Vincenza Högla in adjunkta Wenzla Steinerja, ki sta bila očitno strah in trepet nočnega življenja v postojnskem okrožju.⁹¹ Dekret sicer neposredno govori le o adjunktovi »nagnjenosti k pijači in zadolževanju«, ki »nasprotuje zahtevam spodobnega vedenja, h kateremu je treba nenehno priganjati, da se ohrani splošno spoštovanje do agentov katastrske cenitve in da ustrezno napreduje sama dejavnost«. Adjunkt Steinerju se je zato priporočilo »urejen in brzdan način življenja« (*geregeltten und mäßigen Lebenswandel*), v primeru podobnih pritožb zoper njega pa mu je gubernij zagrožil, da ga bodo odstranili z delovnega mesta. Iz dekreta je zgolj posredno razvidno, da je svoje prispeval tudi komisar Högl, saj je gubernij odredil, da Steinerja premestijo v novomeško okrožje, kjer upa, da ga bo »komisar, ki je odličen tako v službi kot v svojem obnašanju«, vodil na »prava pota«. Iz šematizma za leto 1833 je razvidno, da je bil Steiner dodeljen komisarju Friedrichu Bieleku v novomeškem okrožju.⁹²

3 Štirje vplivi katastrskih popisov na zemljiško odvezo

V nadaljevanju bom podrobneje analiziral štiri rezultate katastrov, ki so odločilneje vplivali na izvedbo zemljiške odveze: (1) uvedba enotnega pojma lastnika

⁸⁸ Za javno objavo imen odlikovanih cenilcev gl. Circulare ljubljanskega okrožnega urada z 29. marca 1831 v AS 748, fascikel 9, normalije V/8.

⁸⁹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁹⁰ Gl. npr. cenilni elaborat v AS 176, k.o. Zg. Idrija.

⁹¹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁹² *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien*, 1833, str. 38.

v praksi jožefinskih in zlasti franciscejskih katastrskih popisovalcev; (2) zakoličevanje in parceliranje sveta, s čimer so zemljemerci ustvarili zemljiške parcele kot zaokrožene in individualno določene ploskve, ki od uvedbe franciscejskega katastra predstavljajo temeljno pojavno obliko, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnopravnih pravic; (3) prispevek katastrskih popisovalcev h konstrukciji občin, ki so se s tem, ko so služile kot popisne enote – kot enote vednosti –postopoma uveljavljale kot upravno-politične enote; (4) ustvarjanje povprečnih katastrskih cen dela in kmetijskih proizvodov, ki so bile kasneje vzete kot osnova za izračun odškodnin v zemljiški odvezi. Pri vsaki točki se bom podrobneje osredotočil na franciscejski popis, ker se je na operate tega katastra opirala tudi zemljiška odveza. Peti vpliv – fiksiranje podložniških bremen in evidenc o njihovi vsebini – sem obravnaval le v podpoglavju o terezijanski rektifikaciji, saj druga dva katastra podložniških dajatev nista popisovala.

3.1 Poenotenje pojma lastnika

Kot sem izpostavil v oddelku 2.1, je terezijanski kataster fiksiral pravno delitev na dominikalna in rustikalna zemljišča ter na njeni osnovi klasificiral popisano zemljo. Upravičenca do rustikalne zemlje poimenuje na več različnih načinov: kot »gospodarja« (*Würthe*), »podložnika« (*Vnterthan*) in »posestnika« (*Possessoris*), pri čemer latinski izraz za posestnika najverjetneje nakazuje, da je bil prevzet iz občepravne doktrine, torej razprav šolanih pravnikov. Nemška oznaka za posest se uporablja le v glagolski obliki, ko tabele opisujejo, kakšno hubo oz. manjši obseg zemlje poseduje (*besizen*) določena oseba.⁹³ Jožefinski kataster je odstopil od dvodelbe dominikalno-rustikalno in mnogoterih izrazov za upravičenca do zemlje, s tem ko je vpeljal zvezo *zemljiški posestnik* (*Grundbesitzer*) za označevanje davčno zavezanega koristnika popisanega zemljišča ne glede na njegov stan. Vseeno je bila v nekaterih katastrskih občinah delitev na pridvorno in kmečko posest še vedno vzeta kot klasifikacijsko načelo. V katastrski občini Šmartno so denimo v tabelah pripravili posebne izračune donosa za dominikalne in rustikalne nepremičnine (*Realitäten*).⁹⁴ Franciscejski kataster je sicer podatke o dominikalnosti oz. rustikalnosti še vedno beležil v seznamih zemljiških parcel in jih povzema v 12. paragrafu uvoda cenilnih elaboratov, a ta pojma nista imela bistvene vloge pri razvrščanju zemljišč ali organiziranju katastrskih operatov. Na postransko vlogo teh dveh kategorij kažejo tudi glavne katastrske inštrukcije za izmero in cenitev, ki ne dajejo nobenih navodil, kako naj ju geometri in komisariji razumejo ali pridobijo ta podatek. Z meritveno inštrukcijo je dvorna komisija na Dunaju kot osrednjo stvarnopravno kategorijo in edino poimenovanje za koristnika zemlje uvedla izraz *lastnik* (*Eigenthümer*), ki mu je predpisala posebno definicijo. S tem je odstopila tudi od instituta deljene lastnine, ki ga je določal ODZ, in za

⁹³ AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch, tabela št. 5 za »Jacoba Valenziza«, podobno tudi pri ostalih kmetih.

⁹⁴ AS 175, škatla 53, občina Šmartno, vezana knjiga »Sumarische Wiederholung des vorstehenden Individuel Besitzstandes der Gemeinde St. Martin bey Groskallenberg«.

potrebe izvedbe katastrskega popisa že predpostavila pojem enotnega in izključnega lastništva.

Splošno navodilo dvorne komisije je bilo, da se v katastrskih operatih kot lastnika zemljiške ali stavbne parcele zabeleži tistega, ki »ima *de facto* posest« in lahko »po svoji presoji« uživa in izkorišča zemljišče.⁹⁵ K temu je dodala, da se v zapisnikih o katastrski izmeri »izraz ‘lastnik’ ne uporablja v skladu z dejanskimi pravnimi pojmi« in zato nima vpliva na obstoječe pravice.⁹⁶ Iz teh načel se na prvi pogled zdi, da so franciscejski katastrski delavci zgolj popisali faktično posestno stanje, neodvisno od pojmov civilnega prava. A če pogledamo preostale določbe inštrukcije, postane očitno, da se je katastrski pojem lastnika – čeprav naj ne bi imel pravnih posledic – tesno navezoval na pojme meščanskega stvarnega prava, kakršne poznamo še danes, in je vanje poskušal prevesti različne oblike zajmov. Inštrukcija v tej maniri razrešuje nekaj najpogostejših pravnih položajev:

- [...] b) pri zemljiških parcelah in stavbah, obremenjenih z vezmi podložništva, se kot lastnika vpiše podložnega posestnika in ne zemljiškega gospodarstva.
- c) pri zemljiških parcelah in stavbah, ki so bile izvorno dominikalne, a so bile nepreklicno prenesene v uživalno lastnino (*nutzbare Eigentum*) podložnega posestnika, se kot lastnika zabeleži slednjega in ne dominija.
- d) pri zemljiških parcelah in stavbah, ki so za nedoločen čas v dednem zakupu (*Erzbins oder Erbpacht*), se kot lastnika ne navaja dednozakupnega gospoda, temveč dednega zakupnika. [...] ⁹⁷

Naštetim primerom pravnih podelitev zemljišča je skupno, da prejemniku omogočajo podobno trajno, intenzivno in prosto izkoriščanje zemlje, *kot če bi bil* enotni in izključni lastnik. Na to skupno lastnost nakazuje tudi nasprotno pravilo v naslednjem odstavku inštrukcije, ki zapoveduje, da se v primerih, ko oseba zgolj začasno prepusti zemljišče v zakup, kot lastnika »ne navaja začasnega uživalca (*Nutznießler*), temveč lastnika substance«.

Zakupniki (*Pächter*) zemljiških parcel in tako imenovani koloni [...] zato ne nastopajo kot lastniki. Ravno tako kot takšni ne nastopajo osebe, na katere je prenesena zgolj uprava, kot so: višji uradniki (*Oberbeamte*), kuratorji, varuhi (*Vormünder*), sekvestri, administratorji ipd. ⁹⁸

Ustvarjalci franciscejskega katastra so torej popisano realnost želeli klasificirati v skladu z neke vrste *potencialnim* civilnim pravom – civilnim pravom, kakršno bi bilo, če bi ODZ ne pristal na kompromis in bi uvedel enake stvarnopravne pojme, kakor denimo francoski Code civil. Intenzivnejše in trajnejše koristnike zemlje, kot

⁹⁵ Inštrukcija 1824, § 211.

⁹⁶ Inštrukcija 1820, § 385; Inštrukcija 1824, § 420.

⁹⁷ Inštrukcija 1820, § 385; Inštrukcija 1824, § 420.

⁹⁸ Inštrukcija 1820, § 386; Inštrukcija 1824, § 420. Zakup v citiranem odlomku ne označuje zakupnih oz. mitnih zemljišč, ki so predstavljala vrsto podložne zemlje (za katero se uporablja izraz *Mietgrund* in ne *Pacht*), temveč oblike oddajanja zemlje v začasni najem, ki so bližje sodobnemu civilnemu pravu.

sta »podložni posestnik« in »dedni zakupnik«, je beležil, *kot da bi bila* lastnika. Kot bomo videli, so podložniki v procesu zemljiške odveze dobri dve desetletji kasneje tudi pravno gledano postali izključni in enotni lastniki. Franciscejski merilci so na ta način obstoječa zemljiška premoženjska razmerja razvrščali in reinterpreterali skozi kategorije buržoaznega stvarnega prava, mimo prava, ki je bilo tedaj v veljavi v Avstrijskem cesarstvu.

Ambicija katastrskih popisovalcev, da postrojijo obstoječe premoženjske odnose v nove stvarnopravne kategorije, je poleg pravil za določanje lastnika jasno razvidna iz razdelka inštrukcije, ki ureja klasificiranje solastnine.⁹⁹ Celoten razdelek je namenjen ločevanju oblik skupnega izkoriščanja zemlje, ki se lahko štejejo za solastnino (npr. skupno izkoriščanje, kjer so deleži določeni v sorazmerni količini plodov), od drugih pravnih razmerij, kot so recimo služnosti. Posebej pomembna je določba, ki zapoveduje, da mejni primer gozdnih in pašnih pravic ne spada pod kategorijo solastnine:

Če ima nekdo pravico, da na lastniškem zemljišču tretjega izvršuje služnost (*Dienstbarkeit*), kot na primer nabiranje lesa (*Holz zu klauben*), ne more nastopati kot solastnik (*Miteigenthümer*); ali če jih več vzdržuje govedo na srenjskem pašniku (*Gemeindeweide*), sam pašnik pa pripada občini, se zaradi tega ne smejo pojavljati kot solastniki pašnika, saj je slednjega treba v skladu z določbo § 430 določiti kot občinsko last.¹⁰⁰

Citirano pravilo je poskušalo tedanja premoženjska razmerja prekategoriirati v doktrinarno razliko med lastninskimi in služnostnimi upravičenji, na kar smo naleteli že v zvezi s terezijanskim katastrom. Poleg tega pa napotuje tudi na novo, »moderno« reinterpreteracijo skupne zemlje kot lastnine občine v smislu pravne osebe, ki je obravnavana podobno kot državna lastnina, lastnina samostanov, javnih skladov ipd.¹⁰¹ S katastrom se v tem oziru ni uveljavljalo zgolj drugačno pravno pojmovanje pravic na skupnem svetu, temveč tudi katastrska občina kot nova teritorialna enota in oseba, ki naj bi nastopala kot nosilec pravic na skupnem premoženju namesto starejših vaških skupnosti oz. soseske.

Čeprav kataster ni imel pravnih posledic, so izdelovalci katastra pojme stvarnega prava, kakršne so se v 19. stoletju uveljavili med učenimi pravniki v več evropskih državah, privzeli kot kategorije, v katere so razvrščali popisana zemljiška premoženjska razmerja. Ta vidik franciscejskega katastra je toliko zanimivejši, če upoštevamo, da izvajalci popisa, ki so morali v inštrukciji predpisane definicije lastnika in solastnine udejanjiti na terenu, niso bili šolani pravniki, temveč zemljemerci. Uspeh prekvalificiranja popisanih zemljiških premoženjskih razmerij v nove kategorije stvarnega prava je bil torej odvisen od tega, v kolikšni meri so geometri zapovedane kriterije pravnega razvrščanja ponotranjili v svoji popisovalski praksi kot samodejen način percipiranja stvarnosti.

⁹⁹ Inštrukcija 1820, Fünfter Theil, IV.–V. Abschnitt; Inštrukcija 1824, Fünfter Theil, IV. Abschnitt.

¹⁰⁰ Inštrukcija 1820, § 409; Inštrukcija 1824, § 442.

¹⁰¹ Inštrukcija 1820, § 395–397; Inštrukcija 1824, § 429–431.

Podatke o tako razumljenem lastništvu so geometri, ki so izpolnjevali sezname parcel, dobili iz dveh virov. Na eni strani so morale davčne okrajne gosposke skupaj z občinskimi predstavniki za vsako občino v svojem okraju pripraviti poseben abecedni seznam zemljiških in stavbnih lastnikov. Po drugi strani je geometra o lastništvu zemljišč na terenu poučeval indikator.¹⁰² Geometer je zbrane podatke organiziral v poseben formular, »Abecedni seznam lastnikov«, ki predstavlja enega od operatov v spisovnem delu franciscejskega katastra.¹⁰³ Spore glede lastništva je moral zaznamovati v opombi k vnosu za posamezno parcelo, zemljišča brez lastnika pa zbrati v ločen seznam, ki ga je moral potrditi rihtar.¹⁰⁴ Če je geometer naletel na razhajanje med informacijami okrajne gosposke in indikatorja, je moral sam »raziskati resnico«.¹⁰⁵ Katastrski akti sicer ne naštevajo dokaznih sredstev, s katerimi naj bi geometer preveril pravilnost navedb o lastniku. Predvideno je bilo le, da se na dan, ko ne poteka terensko delo, sestane z indikatorji in občinskim predstavništvom (*Ortsvorstande*), tj. rihtarjem in dvema odbornikoma, in skupaj z njimi pregleda informacije v zapisniku.¹⁰⁶ Instrukcija je torej geometra napotila, naj se opira le na ustna pričevanja lokalnih predstavnikov in ni sploh omenjala pisnih dokazov, kot je bila npr. v tem obdobju zlasti deželna deska za podložniške posesti. Privilegiranja živih virov pred listinami tudi ni mogoče pojasniti z željo po iskanju soglasja občanov, saj instrukcija poudarja, da je »pravi« – ne pa nesporen – podatek o lastniku »največjega pomena« in zato zasluži vso pozornost tako geometra kot inšpektorja.¹⁰⁷

3.2 Zamejevanje zemlje v predmet lastninske pravice

Druga plat uvajanja instituta enotne lastninske pravice je bilo preobražanje njenega objekta – nepremičnine. Danes veljavni slovenski stvarnopravni zakonik nepremičnino opredeljuje kot »prostorsko odmerjen del zemeljske površine«.¹⁰⁸ Iz te definicije je razvidno, da je nepremičnina po sodobnem pojmovanju ploskev z določenimi mejami in izmerjeno velikostjo v površinski merski enoti. Paradigmatska podzvrst nepremičnine je zemljiška parcela, ki je danes v zakonu o katastru nepremičnin opredeljena kot »prostorsko odmerjeno zemljišče, ki leži v eni katastrski občini in je v katastru nepremičnin vpisana z mejo ter označena s parcelno številko«.¹⁰⁹ Zemljiška parcela je z drugimi besedami nepremičnina, ki ima v katastru prikazano mejo in dodeljeno individualno številko. Že sodobne definicije torej nakazujejo, da se zemljiška parcela in, širše, nepremičnina, kakor ju poznamo, pojavita kot poseben pravni objekt šele v 19. stoletju z vzpostavitvijo

¹⁰² Instrukcija 1820, § 387–388; Instrukcija 1824, § 421–422.

¹⁰³ Instrukcija 1820, § 389; Instrukcija 1824, § 423.

¹⁰⁴ Instrukcija 1820, § 410; Instrukcija 1824, § 444.

¹⁰⁵ Instrukcija 1820, § 392; Instrukcija 1824, § 426.

¹⁰⁶ Instrukcija 1820, § 415; Instrukcija 1824, § 449.

¹⁰⁷ Instrukcija 1820, § 419; Instrukcija 1824, § 454, podobno § 426.

¹⁰⁸ Stvarnopravni zakonik (SPZ), Uradni list RS, št. 87/02 in 91/13, 18. člen.

¹⁰⁹ Zakon o katastru nepremičnin (ZKN), Uradni list RS, št. 54/21, 3. člen, 21. točka. Drugi dve vrsti nepremičnin sta stavba in posamezni del stavbe, na kateri je oblikovana etažna lastnina.

katastrskih evidenc zemlje.¹¹⁰ V tem podpoglavju bom pokazal, kako so katastrski popisovalci fizično posegli v svet, ki so ga popisovali, in ga zakoličili v ploskovne geometrijske oblike, upodobljene na zemljevidu. Šele ko so katastrski merilci svet predelali na ta način in ga naredili zamisljivega kot kos površine, kot dvodimenzionalen lik, je namreč dobil primerno obliko, da nastopi kot pravni predmet enotne in izključne lastninske pravice.¹¹¹

Ne ploskovna geometrijska oblika ne obseg, določen v površinski merski enoti, nista samoumevni lastnosti zemlje kot objekta lastnine. Vse do zemljiške odveze je bila tipična pravna oblika posedovanja, podeljevanja in dedovanja sveta huba.¹¹² Huba je prvotno označevala kmetijski obrat, ki ga je mogla obdelati in se z njim preživljati običajna kmečka družina. Navadno je ob gospodarskih poslopih obsegala njive, travnike, sadovnjake, poleg tega pa tudi deleže na skupnem svetu, zlasti gozdovih in pašnikih.¹¹³ Tako v pogodbenih odnosih kot pri dedovanju se je huba načeloma lahko prenesla le v celoti, ne pa le posamezen travnik, njiva ali poslopje. Tudi ko je prišlo do delitev hub, npr. pri razdelitvi med več dedičev, praviloma niso izločili posameznega polja, temveč so celoten svet, ki ga je obsegala huba, razdelili na pol ali pa so ga prejemniki, med katere se je huba razdelila, izkoriščali izmenično, kar je bil predvsem običaj pri travnikih. Huba torej ni bila le gospodarska enota, temveč je predstavljala temeljni premoženjskopravni predmet in tudi enoto, od katere so se odmerjale podložniške dajatve in davki.¹¹⁴ Velikost hube sicer ni bila poenotena, temveč je variirala od kraja do kraja glede na rodovitnost zemlje, lego, količino dajatev, ki jih je bil podložnik dolžan izpolnjevati zemljiškemu gospodu, in druge dejavnike. Hube so bile skozi zgodovino razkosane v manjše dele, zaradi česar v obdobju, obravnavanem v tej nalogi, na Kranjskem poznamo tričetrtinske, polovične, četrtrinske in še manjše dele hube.¹¹⁵ Vseeno pa je bil tudi v primeru delitve načeloma predmet lastnine, pravnih poslov in obdavčenja alikvotni del hube oz. manjše posestvo (npr. kajža), ne pa posamezna enota, kot npr. njiva ali travnik, ki bi danes tvorila samostojno parcelo in objekt lastninske pravice. Za določanje velikosti sveta, ki ga je obsegala huba, se je v praksi oblikovalo več različnih standardov, npr. prostorninske oz. votle mere, ki so velikost sveta izražale v količini žitnega donosa, mere po času, ki je bil potreben za obdelavo določenega sveta, itn.¹¹⁶ Ob tem je treba poudariti, da so se skozi celoten

¹¹⁰ Izraz *parcela* se sicer uporablja že v srednjem veku (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 120), vendar parcele še ne predstavljajo temeljne oblike, v kateri zemlja nastopa kot pravni predmet.

¹¹¹ Izraz *svet* uporabljam namesto sodobnejših terminov, kot sta zemljišče in parcela, saj za razliko od njiju ne predpostavlja dvodimenzionalne percepcije, temveč implicira dojemanje zemlje kot prostora, kraja, okoliša.

¹¹² Obstajale so seveda izjeme, npr. *Überland*, zakup vinogradov po gorskem pravu, kolonat na Primorskem in v Istri itn. Gl. Blaznik, *Enote*, str. 164–168; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 295.

¹¹³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 75–76, 120.

¹¹⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 76, 259–260; Blaznik, *Poljska razdelitev*, str. 196.

¹¹⁵ Gl. podobno za Koroško Bäck, *Grundentlastung*, str. 96–100.

¹¹⁶ V nekaterih novoreformiranih urbarjih deželno knežjih gospoств s konca 16. in začetka 17. stoletja je velikost hub izražena v dneh, potrebnih za obdelavo polja in košnjo. Umek, *Reformirani*, str. 314; Juričić Čargo, *Reformirani*, str. 81.

dolgi srednji vek ploskovne mere razvijale neodvisno od dolžinskih mer. Šele v 18. stoletju se jih začne fiksirati v vzajemno aritmetično razmerje, s čimer površinske mere postanejo kvadrat dolžinskih, kakor smo navajeni danes.¹¹⁷

S katastrskimi popisi je hubo kot temeljno nepremičninsko pravno obliko postopoma začela nadomeščati parcela. Katastrski popisovalci so sicer načeloma pri konstrukciji parcel izhajali iz zemljiških razdelitev (njiv, travnikov itd.), ki so se skozi zgodovino ustalile kot posledica določenih načinov kmetovanja.¹¹⁸ Vendar so bile te zemljiške razdelitve pred katastrskimi popisi praviloma le gospodarske enote, ki niso mogle nastopati kot pravni predmet ločeno od hube, ki so ji pripadale. Šele s katastrskimi popisi te razdelitve v obliki parcele postanejo samostojna stvar v pravnem smislu.¹¹⁹

V terezijanskem katastru so še vedno ohranjeni načini pravnega pojmovanja in merjenja zemlje iz prejšnjih obdobij, obenem pa je v njem mogoče videti začetke poenotenja. Temeljne pravne oblike posedovanja podložne zemlje v rustikalnih tabelah so huba, njen alikvotni del oz. manjše podelitve zemlje (npr. kajža). Tako dominikalna kot rustikalna posestva so razčlenjena v posamezne tipe zemljiških enot, ki so jih obsegala – njive, vrtove, travnike, pašnike, gozdove itd. Terezijanski kataster ni določil, kaj šele mapiral mej teh enot, vsebuje pa podatek o njihovi velikosti, ki je za vsak tip zemlje izražena v različni merski enoti, pri čemer nobena od njih ni površinska. Velikost njiv in vrtove je bila ocenjena v raženih mernikih ozimne rži, obseg travnikov v eno ali dvovprežnih vozovih (*Fueder*) sena in otave, razsežnost gozdov pa je bila določena s količino dnevnega dela v gozdu in kvadratnimi klaftrami pridobljenega lesa. Pri vseh kulturah se je načeloma velikost izrazilo v meri, ki je veljala v deželnem glavnem mestu. Ozimna rž se je na Kranjskem izražala v ljubljanskem merniku, na Štajerskem v graškem bokalu (*Viertel*) itn. K pestrosti mer dodaja dominikalni obrazec D, ki prikazuje urbarialne dajatve. Dajatve v žitu so povečini izražene v ljubljanskih mernikih, dajatve v predivu pa so določene v funtih.¹²⁰ Najbližje ploskovnim meram so občasne navedbe pri gozdovih in pašnikih. Vlado Valenčič recimo omenja, da je pri nekaterih gozdovih zabeležena informacija, koliko »streljajev ali lučajev kamna« so dolgi, Marjan Britovšek pa izpostavlja, da je mestoma v katastru obseg gozdov ali pašnikov izražen v času, ki ga je nekdo potreboval, da jih je obhodil.¹²¹ Terezijanski kataster je torej načeloma poskušal za vsako predvideno katastrsko kulturo izbrati značilen pridelek in kot enotni standard uvesti mero, ki je bila za ta proizvod običajna v deželnem glavnem

¹¹⁷ Vilfan, *Prispevki*, str. 67; Blaznik, *Enote*, str. 162–163.

¹¹⁸ Blaznik, *Poljska razdelitev*, str. 185ff.

¹¹⁹ Do prvih premikov v smeri parcelacije hub pride že z zasebnimi zemljemerskimi izmerami, ki so jih organizirala zemljiška gospostva. Gl. Zadravec, *Urbarji*, str. 59 o urbarju komende Velika Nedelja iz 1723, ki pri hubah navaja posamezne enote, ki jih obsegajo, njihove velikosti in meje, priložen pa mu je tudi zemljevid; Zwitter, *Agrarna*, str. 207, omenja primerljivo podroben popis pri koroškem gospostvu Dobrla vas iz let 1664–65.

¹²⁰ AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch; AS 174, škatla 18, Signoria di Duino, tabela E; Hackl, *Theresianische*, str. 179; Britovšek, *Razkroj*, str. 29–30; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 321–322;

¹²¹ Valenčič, *Posestne razmere*, str. 133; Britovšek, *Razkroj*, str. 30.

mestu. Ambicija lokalne standardizacije, ki ni bila povsem dosledno uresničena, je sicer do neke mere fiksirala in poenotila obstoječe načine merjenja ter podrobneje ocenila velikosti posameznih tipičnih enot, ki so jih obsegale hube in druge podeljive zemlje. Vseeno pa je še vedno močno oddaljena od pojmovanja nepremičnine, kakršna se uveljavi kasneje.

Jožefinski kataster je prvi ločil površino zemlje kot samostojno lastnost, ki je bila izmerjena ločeno od donosa te zemlje. Temeljni predmet popisa ni bila več huba, ki bi obsegala več zemljiških enot, ampak posamezno zemljišče oz., dobesedno, kos zemlje (*Grundstück*). Vsakemu zemljišču ne glede na vrsto je bila izmerjena površina, izražena v spodnjeavstrijskih johih in kvadratnih klaftah. Joseph Liesganig, geodet in meroslovec, ki je v imenu dvorne komisije pripravil splošno navodilo za praktično izvedbo izmere, je sprva zahteval, da se za izmero pri površinskih enotah vzpostavi desetiški sistem, po katerem bi en joh znašal 1000 kvadratnih klafter, a je bil predlog zavrnjen.¹²² Namesto tega je predlagal razmerje 1 : 1600, ki je bilo sprejeto in se je obdržalo tudi pri franciscejski izmeri.¹²³ Za potrebe jožefinskega katastra je bil tako trajneje fiksiran odnos med tema dvema površinskima enotama, posredno pa tudi s klaftro kot dolžinsko enoto, zaradi česar se za joh, ki obsega 1600 kvadratnih klafter, pojavlja tudi ime »avstrijski katastrski joh« (*österreichische Katastraljoch*), ki je znašal približno 5.575 kvadratnih metrov.¹²⁴ Med izmero so bile popisane meje občin in posameznih parcel, vsakemu zemljišču pa je bila dodeljena enoznačna topografska številka. Z jožefinskim katastrom so tako zemljišča dobila obliko z zemljemerskimi tehnikami zamejenih, izmerjenih in individualno določenih ploskev, katerih površina je bila izražena v standardni dunajski meri. Vseeno je imel kataster nekaj ključnih nedoslednosti pri parceliranju zemlje. Najbolj očitna je, da zemljišča niso grafično prikazana, saj pri jožefinskem popisu za Kranjsko niso izdelali zemljevidov. Čeprav so bile meje gotovo označene na terenu, niso bile abstrahirane v kartografsko reprezentacijo. Nadalje je jožefinski kataster parceliral le donosno zemljo, ne pa celotnega občinskega ozemlja. Nazadnje pa so bili vsi tipi zemlje, ki niso spadali v eno izmed štirih kultur, predvidenih v katastrskih obrazcih (njive, travniki, vinogradi in gozdovi), npr. ribniki, ne glede na njihovo velikost prišteti sosednjim zemljiščem.¹²⁵ Posledično niso bili individualizirani v ločeno nepremičnino, ki bi lahko predstavljala samostojen pravni predmet.

Izpostavljene pomanjkljivosti so bile odpravljene s franciscejskim katastrom, s katerim je bilo načeloma celotno ozemlje katastrskih občin razdeljeno na parcele, ki so bile zamejene po podrobnih kriterijih in upodobljene na zemljevidih. Za razliko od jožefinskega katastra, kjer so izmero izvajali sami kmetje iz občine, so morali franciscejski geometri za popis zemljišč najprej dobiti vpogled v lokalno znanje

¹²² Liesganig je znan po več inženirskih, meroslovnih in kartografskih projektih. Med drugim je določil dolžino sekundnega nihala na Dunaju, da bi v razmerju do nje standardiziral velikost dunajske klaftre. Lego, *Abbe Joseph Liesganig*, str. 59–62; Lego, *Geschichte*, str. 17.

¹²³ Lego, *Geschichte*, str. 14; Messner, *Franziszische I*, str. 94.

¹²⁴ Izraz npr. uporablja Beyse, *Handbuch*, str. 138, 169.

¹²⁵ Lego, *Geschichte*, str. 17–18; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 324–325; Messner, *Franziszische I*, str. 89, 95. V popisu so bile sicer zajete tudi stavbe, Golec, *Zemljiški katastri 2*, str. 340–360.

o posestnih mejah. Prakse postavljanja mejnikov, kolektivno vzdrževan spomin o njihovi legi in verovanja, vezana na njihov pomen, predstavljajo eno izmed starejših običajnih prav.¹²⁶ Z več delov današnjega ozemlja Slovenije so ohranjene različne oblike mejnikov, kot so kamni in kupi kamnov, naložena zemlja, koli, jarki, ograje, znaki, zarežani v mejna drevesa ali skale, in načini ohranjanja spomina o legi teh mejnikov in poteku mej, npr. periodični obhodi mej, zgodbe o prikaznih na mejnih krajih ipd.¹²⁷ Kataster torej ni izumil posestnih mej niti skrbi za njihovo jasnost. Franciscejski geometri niso uvajali mej iz nič; njihova naloga je bila dokumentirati in rektificirati praktično znanje in spomin kmetov o poteku mej ter materialna znamenja, v katerih so bile popredmetene običajnopravne prakse zamejevanja in lastninjenja. Zemljemerci so na ta način običajnopravne prakse in znanja predelali v zapisan in kartografsko prikazan sistem vednosti o lastninski razdelitvi zemlje.

Prvo dejanje popisa zemljišč je bil zato poziv kmetom, da v skladu z lastnim poznavanjem razmer razjasnijo in označijo meje. Okrožni komisar je eno leto pred začetkom detajlne izmere od vseh katastrskih občin zahteval, naj poravnajo in popravijo lastninske meje (*Eigentumsgränzen*) in do začetka izmere razrešijo vse morebitne spore. Štirinajst dni pred izmero je okrožna komisija občinam posebej naročila, naj na meje postavijo primerna znamenja. To demarkacijo (*Abmarkung*) je izvedel vsak lastnik za svoje zemljišče s »koli, kamni ali drugimi preprostimi znaki«, če zemljišče ni bilo zaznamovano že z naravnimi mejami. Zamejitev parcel so morali lastniki sosednjih zemljišč izvesti skupaj »tako, da je od znaka do znaka meja tvorila ravno črto oziroma črto, za katero se zaradi nepomembnih zavojev domneva, da je ravna«. ¹²⁸ Že v prvi fazi so torej kmetje dobili navodilo, da svoje znanje o mejah zaznamujejo v ravnih črtah in ga na ta način popredmetijo v obliko, ki je najbolj priročna za zemljemersko opazovanje in meritev. Iz tega navodila je lepo razvidno, kako popis ne samo beleži lokalnih razmer in znanj, ampak jih obenem tudi rektificira: četudi meje potencialno niso bile povsem ravne, se jih bo pri merjenju obravnavalo kot take. Vijugasto realnost, ki so jo oblikovala stoletja lokalnih kmetijskih praks, se je na ta način fizično preuredilo v prečiščen in obvladljiv znanstveni objekt.

Na podlagi uvodnega izravnavanja mej je katastrski popis zakoličil in ekstrahiriral osnovni obod abstraktne geometrijske reprezentacije zemljiških parcel. A kmetje so zaznamovali le meje svoje in soseskine zemlje, s čimer so »dali vedeti«, do kam seže njihova lastnina. Poleg tega so bile njihove označbe vzete le kot indic poteka mej. Končno zakoličenje (*Auspflockung*) vseh parcel je izvedla zemljemerska odprava pod vodstvom geometra pred začetkom merjenja zemljišč. Na izjemen pomen tega dejanja za celotno katastrsko izmero opozarja sama inštrukcija: »Geometer se ne sme zanašati na delo adjunktov ali merilnih pomočnikov, temveč se mora sam prepričati o pravilnosti zakoličenja, saj brez pravilnega zakoličenja ni mogoč noben pravilen popis parcel.«¹²⁹ To seveda ni pomenilo, da je geometer

¹²⁶ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 91.

¹²⁷ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 133–135.

¹²⁸ Inštrukcija 1820, § 177; Inštrukcija 1824, § 204–208.

¹²⁹ Inštrukcija 1820, § 261; Inštrukcija 1824, § 289.

lastnoročno prenašal in zabijal kole, le da je moral natančno preveriti fizično delo svojih pomagačev. Večja kot je bila pričakovana donosnost zemlje, večja je morala biti natančnost zakoličenja: »Ker so obdelovana zemljišča za kataster visoke vrednosti, se mora pri njih zakoličenje izvesti veliko bolj natančno kot pri resavah (*Heiden*) ali drugih manj donosnih zemljah, kjer zadošča določitev glavnih krivin (*Hauptkrümmungen*), razen če sosednja polja (*Ackerland*) ne zahtevajo popolnoma natančnega zakoličenja.«¹³⁰ Pri zakoličevanju je moral biti stalno prisoten indikator, ki je merilce vodil po terenu in jim sproti dajal pojasnila glede meja, lastnikov zakoličenih zemljišč, v katero katastrsko kulturo meni, da sodijo zemljišča ipd. Poleg indikatorja je moral geometer občasno na teren povabiti tudi osebe, ki so jih za potrebe katastra šteli za lastnike zemljišč, da so potrdile pravilnost indikatorjevih informacij.¹³¹ O tem delu je adjunkt vodil terenski osnutek (*Feld-Brouillon*), v katerem je zaznamoval količino, številke in lego uporabljenih kolov ter podatke o zakoličenih zemljiščih, ki so jih bodisi podali indikator in lastniki bodisi so jih merilci zbrali sami med terenskim ogledom.¹³²

Zakoličevanje je bilo osrednje delo, ki so ga morale zemljemerske odprave izvesti na terenu, in predpogoj za merjenje zemljišč. Ključno vprašanje, ki je pogojevalo to delo, je, kaj naj se zakoliči? Kateri predel se lahko šteje za samostojno parcelo? Od standardiziranja kriterijev za prepoznavanje prostorov, ki jih je treba zamejiti v ločene parcele, je bila odvisna enotnost temeljnega predmeta katastrskega popisa. Dvorna komisija je v inštrukciji poenotenju osnovne celice katastrskega sistema namenila več kot 40 paragrafov, v katerih je naštel vzorčne situacije, kako naj geometri v konkretnih primerih razločijo, ali neki prostor lahko tvori samostojno zemljiško ali stavbno parcelo, in če ne, h kateri parceli naj ga priključijo. V nasprotju s tem, kar trdita Ribnikar in Messner, inštrukcija ni predpisala splošne definicije parcele, kakršno jo denimo poznamo danes, ampak le serijo hevrističnih napotkov, kako naj geometri parcele ustvarjajo.¹³³ Splošni pravili sta bili, da prostori, ki pripadajo različnim lastnikom ali sodijo v različno katastrsko kulturo (njiva, travnik itd.), tvorijo posebne parcele.¹³⁴ V ločene parcele so zakoličili tudi prostore, ki so pripadali istemu lastniku in isti katastrski kulturi, če so jih razdeljevale »reke, potoki, javne poti in druge naravne ali umetne, obstojne meje«, ne pa, če so jih ločevali zgolj »spremenljivi kolovozi (*veränderliche Fahrwege*), pešpoti, vodni žlebovi (*Wasserrinnen*) in zemeljske razpoke (*Erdrisse*)« – takšen prostor so zakoličili v eno samo parcelo.¹³⁵ Inštrukcija je tudi predpisovala, kako ločevati postavljene mejnike od drugih zloženih kamnitih figur. Če je bila neka zemlja obdana z deskami, opekami ali ograjo, jo je bilo treba šteti kot posebno parcelo, medtem ko »[z]loženi kamni, ki ne zamejujejo niti lastnine niti katastrske kulture in so naloženi zgolj zavoljo odstranjevanja kamnov, ki ležijo na polju, ne

¹³⁰ Inštrukcija 1820, § 264; Inštrukcija 1824, § 292.

¹³¹ Inštrukcija 1820, § 265–267; Inštrukcija 1824, § 293–295.

¹³² Inštrukcija 1820, § 268–269; Inštrukcija 1824, § 296–297.

¹³³ Ribnikar, *Zemljiški*, str. 329; Messner, *Franzsiszeische II*, str. 126.

¹³⁴ Inštrukcija 1820, § 206–207, 210; Inštrukcija 1824, § 236–237, 240.

¹³⁵ Inštrukcija 1820, § 211–212; Inštrukcija 1824, § 241–242.

tvorijo lastne parcele.¹³⁶ Vrtove ob hišah, ki so merili več kot 25 kvadratnih klafter (89,9 kvadratnega metra), so šteli kot samostojne parcele, sicer so jih prišteli k sosednji stavbni parceli.¹³⁷ Prav tako so geometri »gole pasove« (*unbelaubte Strecken*), ki so ležali med zemljišči, npr. »majhna grmičevja« (*kleine Gebüsche*) in drevorede vzdolž polj, priključili sosednjim parcelam, če niso znašali več kot 25 kvadratnih klafter.¹³⁸ Tudi vse druge prostore, ki so bili premajhni, da bi jih prikazali na občinskem zemljevidu v predpisanem merilu, so prišteli sosednjim parcelam.¹³⁹ Za razdeljevanje in zamejevanje gozdov v parcele je bil predviden ločen sklop pravil, poleg geometra pa je moral biti na terenu prisoten še gozdni izvedenec (*Forstverständiger*). Večje gozdove sta geometer in izvedenec morala razdeliti na podparcele, v posebne parcele pa sta morala oddeliti vse znotraj gozda ležeče nedonosne pasove, večje od 100 kvadratnih klafter.¹⁴⁰ Za razliko od jožefinskega katastra je franciscejski kataster popisal tudi vse neproduktivne prostore, za katere je inštrukcija dajala posebne napotke. Javne poti, reke, dostavni kanali, bajerji, jezera, potoki, »neuporabljena in neuporabna zemlja« so bili označeni kot posebne parcele. Prav tako so bili načeloma parcelirani kamnolomi, rudniki ilovice in peska ter šotna barja.¹⁴¹ Obrežni pasovi vodnih površin so bili prišteti k vodnim parcelam, če niso bili v uporabi, sicer so bili zakoličeni v posebne parcele.¹⁴² Otoki so bili parcelirani samo, če so presegali 25 kvadratnih klafter.¹⁴³ Če je kljub inštrukciji ostajal dvom, ali je treba neko »prog« (*Strecke*) ali stavbo obravnavati kot samostojno parcelo, se je o tem obvestilo deželno komisijo, ki je morala zadevo predložiti v odločanje dvorni komisiji na Dunaju.¹⁴⁴ Poenotenje elementarnega predmeta katastrskega popisa se je torej štelo za tako pomembno, da je končno odločitev o spornih primerih parcelacije lahko sprejel le najvišji organ v meritveni hierarhiji. Stabilnost in »resničnost« zemljiške parcele kot spoznavnega objekta tako nista bila več odvisni le od instrumentov in spretnosti posameznega geometra, ampak je zanjo jamčila celotna hierarhija meritvene uprave.

Z operacijami zakoličenja so zemljemerci iz popisanege prostora ekstrahirali jasno zamejene parcele, ki so imele bolj ali manj pravilno geometrijsko obliko, obenem pa so bile primerno velike, da jih je bilo mogoče upodobiti na občinskih zemljevidih standardnih dimenzij. Tako oblikovane ploskve so nato vzeli za predmet merjenja in jim na ta način določili osnovne značilnosti. Inšpektor je zatem na terenu preveril, ali se zakoličene točke, ki jih je geometer povezal v sklenjeno parcelo, ujemajo, in še enkrat izmeril izbrane linije. Odstopanje med njegovo in geometrovo meritvijo pri

¹³⁶ Inštrukcija 1820, § 214–215; Inštrukcija 1824, § 244–245.

¹³⁷ Inštrukcija 1820, § 216; Inštrukcija 1824, § 246. Podatek o velikosti dunajske kvadratne klaftre je vzet iz Vilfan, *Prispevki*, str. 80.

¹³⁸ Inštrukcija 1820, § 218; Inštrukcija 1824, § 248.

¹³⁹ Inštrukcija 1820, § 220–221; Inštrukcija 1824, § 250–251. Zemljevidi so imeli načeloma merilo 1 palec (*Zoll*) proti 40 klafter.

¹⁴⁰ Inštrukcija 1820, § 224–231; Inštrukcija 1824, § 254–261.

¹⁴¹ Inštrukcija 1820, § 232, 234, 238, 240–241; Inštrukcija 1824, § 262, 264, 268, 270–271.

¹⁴² Inštrukcija 1820, § 235–236; Inštrukcija 1824, § 265–266.

¹⁴³ Inštrukcija 1820, § 237; Inštrukcija 1824, § 267.

¹⁴⁴ Inštrukcija 1820, § 244 in 252; Inštrukcija 1824, § 273 in 281.

obdelovanih zemljiščih ni smelo presegati 1/200 izmerjene dolžine, pri »pasovih, ki se uporabljajo malo ali sploh ne«, pa 1/100 izmerjene dolžine.¹⁴⁵ Standard, kaj velja za zadostno enako meritev oz. kakšen kvantitativni odstop ne predstavlja napake, temveč se še vedno lahko interpretira kot ujemajoč rezultat, je bil torej strožji, če je bilo zemljišče ekonomsko uporabljivo. Podoben dvojni standard je bil predpisan tudi za preverjanje izračunov površine.¹⁴⁶ V zimskem času je zemljemerska ekipa izdelala abstraktne reprezentacije predmetov, ki jih je zakoličila in izmerila na terenu. Adjunkt ali merilni pomočnik sta terenski osnutek prerisala v indikacijsko skico (*Indication-Skizze*), na kateri sta pri vsaki parceli zaznamovala osnovne sklope podatkov, ki so jih zahtevali katastrski obrazci.¹⁴⁷ Po dokončanju skice za posamezno katastrsko občino so zemljemerci skupaj z uradnikom okrajne gosposke, rihtarjem in dvema odbornikoma ter tremi prebivalci občine, ki so bili »najbolje seznanjeni s posestnim stanjem« (*mit dem Besitze am meisten bekannten*), izvedli obhod (*Reambulirung*) celotne katastrske občine od parcele do parcele. Če prisotni na skici niso opazili pomanjkljivosti, so jo podpisali in s tem potrdili parcelacijo, ki so jo proizvedli geometri.¹⁴⁸

Geometri so nato oštevilčili parcele. Adjunkti so na podlagi skice »z jasno, lepo berljivo pisavo« izdelali zapisnike zemljiških in stavbnih parcel (t. i. *Grund- in Bau-Parzellen-Protocoll*) – dva izmed končnih operatov, ki so jih geometri morali oddati ob zaključku svojega dela.¹⁴⁹ Zapisniki so zvezki tabel, v katerih so parcele navedene po vrstnem redu njihovih števil. Pri vsaki parceli so vnesli številko mapega lista, na katerem se nahaja, podatke o lastniku, uvrstitvi v katastrsko kulturo in površini.¹⁵⁰ Mapa in z njo povezana zapisnika o parcelah kot končna proizvoda meritvenih del popisan prostor prikazujeta v najbolj prečiščeni in abstrahirani obliki. V teh dokumentih ne najdemo več sledu o vijugastem in zgrbančenem terenu, ki so ga morali zakoličiti in rektificirati zemljemerci, da so prostor naredili spoznaven in merljiv kot serijo zaokroženih geometričnih ploskev. V mapah in seznamih se popisana zemlja pojavlja le še v spoznavni obliki parcele, torej kot površina z izravnanimi in na zemljevidu upodobljenimi mejami, kvantitativno določenim obsegom in tipičnimi značilnostmi, po katerih so povpraševala katastrska navodila. Tako zamejen in rektificiran zemljemerski objekt je nastopal kot predpostavljeno pojmovanje zemlje v popisovalski praksi vseh preostalih katastrskih delavcev, zlasti cenilnih komisarjev. Predmet ekonomske ceditve so bile izključno parcele, poenoteni in medsebojno primerljivi predmeti, ne pa krivuljasti pasovi, ki so jih morale prečistiti zemljemerske ekipe. Cenilni komisarji so skozi svoje delo te odmerjene kose zemeljske površine razvrstili v taksonomijo kakovostnih razredov ter jim pripisali podatke o njihovih tipičnih letnih proizvodih in količini donosa.

¹⁴⁵ Instrukcija 1820, § 296; Instrukcija 1824, § 322.

¹⁴⁶ Instrukcija 1820, § 369; Instrukcija 1824, § 404.

¹⁴⁷ Instrukcija 1824, § 345–349.

¹⁴⁸ Instrukcija 1824, § 352–353.

¹⁴⁹ Instrukcija 1820, § 326 in 340; Instrukcija 1824, § 488. Podoben dokument »Protocoll sämmtlicher Grund- und Bau-Parzellen«, ki se v Arhivu Slovenije nahaja v serijah cenilnih operatov, je podrobnejša, konsolidirana različica zapisnikov o zemljiških in stavbnih parcelah, ki je bila pripravljena šele po zaključku ceditve in pritožbenih postopkov.

¹⁵⁰ Instrukcija 1820, § 321–344; Instrukcija 1824, §355–378.

Rezultat franciscejskega katastrskega popisa je bila torej zemljiška parcela kot poseben način dejanske in pojmovne razdelitve prostora, ki so ga oblikovali znanstveno oblikovani (*wissenschaftlich gebildet*) zemljemerci. Ta zemljemerska abstrakcija ni ostala omejena na področje geodezije, temveč se je po nastanku franciscejskega katastra uveljavila tudi za opredeljevanje zemlje kot stvari v pravnem smislu, tj. kot predmeta stvarnopравnih pravic. Formalno se je prehod zemljiške parcele iz stvaritve katastrskega popisa v pojem stvarnega prava dokončno zaključil s povezavo katastra kot evidence zemljišč z zemljiško knjigo kot evidenco pravic na nepremičninah v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko je izvod katastrske mape postal del zemljiške knjige.¹⁵¹ Toda parcela se je uveljavila kot paradigmatična pojavnost oblika, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnopравnih pravic, že precej pred tem, skoraj nemudoma po razglasitvi franciscejskega katastra za Kranjsko leta 1843. V dokumentih, povezanih z zemljiško odvezo, je denimo zemlja, na kateri so se odpravljala bremena, že pojmovana kot parcela, na katero se je referiralo z navajanjem katastrske občine in parcelne številke.¹⁵²

S katastrom je tako zemljiška parcela postopoma postala izključna oblika, v kateri si je bilo mogoče lastiti zemljo. Na ta način je kataster ponudil tehnični objekt, s katerim je bilo možno reformirati in razrešiti sporna zemljiška premoženjska razmerja v prid uvedbi enotne in izključne lastninske pravice. Če namreč zemlja v stvarnopравnih razmerjih nastopa le v pojavnosti obliki geometrijske ploskve, je predmet lastninske pravice načeloma lahko le površina kot taka, skupaj z vsem, kar leži na njej; ne pa denimo les, strelja ali drugi viri gozdnega in pašnega sveta, na katerih so kmetje še med servitutno regulacijo zatrjevali in želeli ohraniti svojo lastnino. Katastrski popisi so torej s parcelacijo svet sploh šele naredili primeren za dosledno uveljavitev občepравnega načela *superficies solo cedit*, po katerem na ničemer, kar je trajno spojeno s parcelo, ni mogoče imeti samostojne stvarne pravice. S tem pa so tudi pospešili odpravo kmečkih premoženjskih pravic na gozdovih in pašnikih, ki niso bile v skladu z novim parcelnim pojmovanjem zemljiške lastnine, med pomarčnimi zemljiškimi reformami.

3.3 Nastanek občin: kataster kot statistično-teritorialni popis

Medtem ko sta jožefinski in franciscejski kataster kot osnovno obliko, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnih pravic, vzpostavila parcelo, sta kot temeljno upravno teritorialno enoto ustvarila katastrsko občino. Kot je znano, so bile katastrske občine kot nove ozemeljske razdelitve načrtane prav za namen katastrskih izmer. Podobno kot parcele, ki so obenem nastopale kot predmet zemljemerske in pravne vednosti, imajo tudi katastrske občine dvojni značaj. Po eni strani predstavljajo enote vednosti, teritorije, ki služijo kot geografski okvir in objekt katastrskih popisov. Na podlagi popisov so te umetno ustvarjene ozemeljske razdelitve postale otipljivi predmeti, napolnjeni s podatki o njihovih naravnih in

¹⁵¹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 413.

¹⁵² Gl. podpoglavje 4.3.

politično-ekonomskih značilnostih. Po drugi strani so bile tako popisane katastrske občine v pomarčni dobi vzete kot stabilna osnova za oblikovanje občin kot politično-upravnih entitet na najnižji stopnji upravljanja oz., natančneje, lokalne samouprave.¹⁵³ V nadaljevanju bom podrobneje obravnaval dvojno vlogo občin kot popisnih in političnih enot, ki je ključna za razumevanje prispevka katastra k reorganiziranju državne administracije. Čeprav občine niso neposredno povezane z uvajanjem novega pojmovanja lastninske pravice, je bilo oblikovanje prvostopenjske uprave – občin in okrajev – pogoj za uspešno izvedbo zemljiške odveze, saj je sprememba starih zemljiških premoženjskih odnosov predvidevala tudi ukinitve gospostev kot lokalnih upravnosodnih organov v obliki patrimonialnega sodstva.

Za razliko od terezijanskega katastra, ki je popis organiziral po zemljiških gospostvih, so bile za namene jožefinske izmere novembra 1784 dežele razdeljene na katastrske ali davčne občine. Občine so sestavili iz enega ali več *števnih oddelkov* – območja okoli 40–50 hiš, ki so jih oštevilčili za potrebe štetja prebivalstva leta 1771. Tako pri oblikovanju števnih oddelkov kot na njih osnovanih katastrskih občin so se na Kranjskem ravnali po ozemlju župnij. Katastrska dela v okviru občin so načeloma nadzorovala gospostva, ki jim je bilo od leta 1780 na Kranjskem poverjeno vodstvo nabornih okrajev. Komisar naborno okrajne gosposke je za izvedbo jožefinskega katastra vsaki katastrski občini postavil rihtarja, za kar so bodisi uporabili že obstoječe rihtarje števnih oddelkov bodisi je odbor šest do osmih vaščanov, ki jih je sklical komisar, izvolil novega rihtarja. Z jožefinskim katastrom so bile torej ustanovljene posebne ozemeljske enote, ki so se deloma prekrivale s starimi soseskami, a so jim vsaj na Kranjskem načelovali ločeni lokalni predstavniki, ki jim je bil zaupan popis teh novoustanovljenih entitet. Meje katastrskih občin so bile med izmero tudi obhrojene in opisane, a zapisniki pri več občinah niso ohranjeni.¹⁵⁴ Patent 18. septembra 1789 je predvideval, da bi se z uvedbo jožefinskega davčnega sistema izvedle tudi volitve rihtarjev kot posebnih davčno-upravnih organov na ravni katastrske občine, vendar zaradi preklica reforme načrt ni bil izveden. Vse do francoske zasedbe je zato v veljavi ostal le sistem naborno okrajnih komisariatov, ki so za svoje pomočnike v posameznih števnih oddelkih postavili rihtarja in dve krajevni starešini (*Ortsälteste*).¹⁵⁵

V času Ilirskih provinc je bilo na Kranjskem patrimonialno sodstvo odpravljeno in nadomeščeno z ločenimi organi za izvajanje uprave in sodstva. Najnižjo administrativno enoto so predstavljali 13. oktobra 1811 potrjeni *komuni* oz. *mêrije*, ki so jih sestavili iz več jožefinskih občin. Katastrske občine so ponujale priročne sestavne dele za oblikovanje upravno-političnih entitet, saj so Francozi vpeljali sistem obdavčenja zemlje na osnovi podatkov iz jožefinskega katastra. Na čelu

¹⁵³ Povezavo med katastrskimi in političnimi občinami je vzpostavil Provizorični Zakon o občini z dne 17. marca 1849, gl. *Kaiserliches Patent vom 17. März 1849*, § 1.

¹⁵⁴ Za ohranjena primera gl. AS 175, naborno okrajno gospostvo Loka, tehnična enota 91, občini Jama, Koprivnik.

¹⁵⁵ Žontar, *Struktura*, str. 122, 131, 133–136; Žontar, *Začetki občin*, str. 66–68; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 376–377; Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 211–212; Drobesh, *Bodenerfassung*, str. 167–168.

komunov z več kot 2.400 prebivalci je bil *mêr*, pri manjših pa *sindik*. Predstojnike komunov je načeloma imenoval generalni guverner Ilirskih provinc, razen *mêrov* v nekaterih glavnih mestih, ki jih je postavil neposredno francoski cesar. Za predstojnike novih upravnih teles so bili načeloma izbrani nekdanji okrajni komisarji. Rihtarji so bili sicer ohranjeni kot njihovi pomočniki, a niso nastopali kot vodje uprave na zaključenem ozemlju.¹⁵⁶

Med restavracijo so bili z organizacijsko uredbo provizoričnega gubernija za Ilirijo 23. junija 1814 komuni pretvorjeni v tako imenovane glavne občine (*Haupt-gemeinde*), ki so jih razdelili na več podobčin (*Untergemeinde*). Poleg tega je ta uredba obnovila okraje, ki pa jih je po novem začrtala glede na ozemlje komunov. Za razliko od jožefinskih nabornih okrajev, ki so sledili nezaokroženim ozemljem župnij, so bili tako predmarčni upravni okraji sestavljeni iz več katastrskih občin in so posledično obsegali večje in sklenjene teritorije. Vodstvo uprave v okraju kot tudi civilno in del kazenskega sodstva na prvi stopnji so prenesli na nekatera obnovljena zemljiška gospostva. Ta sistem okrajnih oz. delegiranih gosposk je tako *de facto* obnovil patrimonialno sodstvo, čeprav pod spremenjenim imenom in na drugačni pravni podlagi. Z dekretom provizoričnega gubernija za Ilirijo 27. novembra 1814 je bilo okrajnim gosposkam naročeno, naj pripravijo predlog razdelitve glavnih občin na podobčine, saj »v zvezi s tem posedujejo najboljše lokalno znanje (*Localkenntniß*)«. Pri tem so morale načeloma vsako jožefinsko občino šteti za samostojno podobčino, kolikor ni obsegala manj kot 50 hiš. Če posamezna jožefinska občina ni izpolnjevala kriterijev iz dekreta, so gosposke morale podobčine oblikovati tako, da so zložile skupaj več celih jožefinskih občin. Okrajne gosposke so podale več predlogov za spremembo meja glavnih občin, a jih je dvorna organizacijska komisija zavrnila oz. odložila, saj je bil provizorični sistem zemljiškega davka, ki je bil uveden z restavracijo, tako kot francoski davčni sistem zasnovan na jožefinskem katastru. Katastrske občine, ki so bile ustvarjene z jožefinskim popisom, so torej v začetku predmarčne dobe še vedno predstavljale elementarno teritorialno enoto, s pomočjo katere se je sestavljalo ozemlja občin in okrajev. Ko so okrožni uradi potrdili predlagano razdelitev glavnih občin, so okrajne gosposke imenovalе višje rihtarje oz. rihtarje, ki so vodili upravo na ravni glavnih občin oz. podobčin. Poleg rihtarjev je vsaka občina izmed svojih članov izvolila dva odbornika, ki sta lahko govorila oz. bila zaslišana v imenu občine.¹⁵⁷

Na ta način razdeljeno ozemlje in imenovani predstavniki občine so nudili izhodišče za izvedbo franciscejskega katastra. V konstrukciji občin je tako prišlo do zanimivega krožnega procesa. S pomočjo predstavnikov, ki so jih v jožefinski dobi imenovali za izvedbo meritev in podajanje informacij o lokalnih mejah in

¹⁵⁶ Polec, *Uvedba občin*, str. 687–691; Žontar, *Struktura*, str. 200–202; Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 212.

¹⁵⁷ *Organisations-Verordnung des k. k. prov. illirischen General-Gouvernements vom 23. Juni 1814*, § 1–3, 16; *Decret des k. k. prov. General-Guberniums vom 27. November 1814*, str. 297; Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 135ff.; Polec, *Uvedba občin*, str. 688; Žontar, *Struktura*, str. 227–236; Žontar, *Začetki občin*, str. 69, 71–72; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 380; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 374.

kmetijskih praksah, so nastale katastrske občine. Te so bile iz enot katastrskega proučevanja v nadaljnjem razvoju preobražene v upravne enote, za katere so bili v predmarčni dobi imenovani oz. izvoljeni novi občinski zastopniki. Rihtarji in odborniki kot novi predstavniki podobčin in glavnih občin pa so nato služili kot glavni vir lokalnega znanja za izvedbo franciscejske katastrske izmere. Podobno kot so katastrske občine izmenično nastopale kot objekt znanstvenega popisa in upravno ozemlje, so tudi občinski predstavniki zaporedoma igrali vlogo organa v upravni strukturi in vira reprezentativnega znanja za popisovanje in vzpostavljanje novih državnih teritorialnih enot.

Predpostavka, na podlagi katere se je franciscejska izmera lotila popisa občin, je bilo načelo, da vsaka predmarčna podobčina tvori lastno katastrsko oz. davčno občino.¹⁵⁸ Opis občinskih mej je vodila posebna kategorija »izredno zanesljivih« geometrov neposredno po zaključku grafične triangulacije, eno leto pred detajlno izmero.¹⁵⁹ Ob geometru so pri popisu mej sodelovali še okrožni komisar, rihtar in odbornika popisovane in sosednjih občin ter vsaj »dva pravična, z mejami seznanjena« člana popisovane občine.¹⁶⁰ Tako sestavljena komisija je morala obhoditi celotno mejo občine, najverjetneje peš, saj je inštrukcija geometru za popis občinskih mej izrecno prepovedovala najem konj ali vozov.¹⁶¹ Okrožni komisar je o obhodu meje vodil zapisnik o »začasnem opisu meje« v »deželni govorici« (*Landessprache*), ga ob zaključku prebral prisotnim občinskim predstavnikom in dopisal njihove morebitne pripombe ali popravke.¹⁶²

Obhod mej je bil med drugim priložnost, da komisija za opis občinskih mej predlaga spremembe poteka mej. Inštrukcija je dopuščala, da se obseg katastrske občine spremeni zlasti v treh primerih:

- 1) če neka davčna občina nima več kot 500 spodnjeavstrijskih johov površine;
- 2) če neka davčna občina tvori brezobličen lik (*unförmliche Figur*) in se bodisi vleče kot ozek trak (*schmaler Streif*) ob drugi [občini] bodisi jo povsem ali v veliki meri ograjuje območje druge [občine];
- 3) če zemljišča iz dveh ali več občin, katerih naselja so sicer ločena, ležijo med seboj premešana, tako da zemljišče ene občine vseskozi zamejujejo zemljišča drugih občin.¹⁶³

Franciscejski popis je torej dopuščal prilagoditve jožefinskih občin zaradi uskladitve občinskih mej z mejami parcel ali zaradi zaokroževanja občinskih teritorijev v pravilne, »oblične« ploskve primerljivega obsega. Komisija za opis meje je imela za izravnavo občinskega obličja na voljo predvsem dve tehniki: koncen-

¹⁵⁸ Inštrukcija 1820, § 120–121; Inštrukcija 1824, § 154–155.

¹⁵⁹ Inštrukcija 1820, § 131; Inštrukcija 1824, § 65, 167.

¹⁶⁰ Inštrukcija 1824, § 174; Inštrukcija 1820, § 140–142; Lego, *Geschichte*, str. 38; Messner, *Franziszeische II*, str. 126; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 328–329.

¹⁶¹ Inštrukcija 1824, § 67, 175; Inštrukcija 1820, § 142.

¹⁶² Inštrukcija 1820, § 144–1850; Inštrukcija 1824, § 177–183. Začasni opisi meje so hranjeni v spisovnem gradivu. V njih so navedena imena in funkcije sodelujočih pri obhodu meje. Iz ohranjenih primerkov je razvidno, da se pravilo o vodenju zapisnika v deželni govorici večkrat ni upoštevalo. Gl. npr. AS 176, k.o. Zgornja Idrija, A61, škatla 24.

¹⁶³ Inštrukcija 1824, § 156. Podobno že Inštrukcija 1820, § 122.

triranje in arondiranje. Združevanje občin je inštrukcija priporočala predvsem ob srečanju s premajhnimi občinami. V primeru ozkih ali zaprtih občinskih ozemelj, kakršna so v zgornjem citatu opisana pod točko dve, je morala komisija ustvariti lepo zaokrožene teritorije, bodisi tako da je sosednji občini združila bodisi da je del občine, ki je štrlel iz preostalega ozemlja, priključila sosednji.¹⁶⁴ Občinske meje je komisija lahko prilagajala le znotraj območja glavne občine in okraja, v katerega so spadale podobčine.¹⁶⁵ Na ta način je bilo med katastrsko izmero poskrbljeno, da se upravna hierarhija odraža v oblikovanju teritorija, tako da je višja enota upravljanja zaobjemala ozemlja v pristojnosti vseh nižjih upravnih nivojev. Po merski inštrukciji iz leta 1824 je morala vse predloge sprememb občinskih mej zaradi njihovega administrativnega pomena potrditi deželna komisija za regulacijo zemljiškega davka.¹⁶⁶ Vseeno pa so leta 1825, ko je gubernij okrožjem naročil, naj izdelajo posodobljene preglednice o razvrstitvi naselij po podobčinah, ki bi prikazale spremembe, do katerih je prišlo med katastrsko izmero, ugotovili, da so se prilagoditve izvajale brez odobritve deželne komisije.¹⁶⁷

Po potrditvi predlaganih sprememb obsega občin, razrešitvi morebitnih sporov o poteku občinskih meja in dokončanju detajlne izmere so bili postavljeni mejni kamni (*Gränzsteine*).¹⁶⁸ Nato je geometer pod vodstvom inšpektorja izvedel natančnejši popis meje. V njem je moral drugače kot pri začasnem opisu, ki je večinoma vseboval splošno deskripcijo meje, navesti kvantitativne podatke o razdaljah med mejnimi kamni in kotih, pod katerimi so potekali zavoji mejne črte.¹⁶⁹ Rezultat tega dela je bil zapisnik o dokončnem opisu meje (*definitive Gränzbeschreibung*).

Podobno kot parcele so tudi občine s franciscejskim katastrom dobile geometrijsko obliko, katere meje so bile grafično upodobljene na zemljevidu, njena površina pa izmerjena in navedena v pripadajočih operatih. Natančnejše opredeljene katastrske občine so v preostanku popisa nastopale kot regionalni okvir, v katerem so cenilni komisarji zbirali topografske in ekonomske podatke. Katastrska občina je bila na ta način vzeta kot enota teritorialno-statističnega popisa. Ambicija zbiranja splošnih informacij o občinskem teritoriju je razvidna zlasti iz dveh operatov: ekonomskega vprašalnika (*ökonomische Vorfragen*) in cenilnega elaborata. Ekonomski vprašalniki so bili razdeljeni med občinske odbore z namenom, da bi komisarji pridobili osnovni pregled stanja v katastrski občini pred začetkom cenilnih operacij. Rihtar in vsaj trije odborniki so morali odgovoriti na serijo standardiziranih vprašanj o pridelkih, ki jih gojijo na posameznih tipih zemljišč, stroških, povezanih s kmetovanjem, sejmi in trgih, na katere vozijo svoje proizvode, običajnih cenah dnevnih delavcev in vprege, materialih, ki jih uporabljajo za gnojenje, postopkih kolobarjenja, pravicah na pašnikih in gozdovih itd. Na ta način so komisarji dobili uvodni inventar povprečnih, za občino »običajnih« pojavov.

¹⁶⁴ Inštrukcija 1820, § 123; Inštrukcija 1824, § 157.

¹⁶⁵ Inštrukcija 1820, § 126ff.; Inštrukcija 1824, § 158.

¹⁶⁶ Inštrukcija 1824, § 166. Inštrukcija iz 1820 ne vsebuje tega pravila.

¹⁶⁷ Žontar, *Začetki občin*, str. 73.

¹⁶⁸ Inštrukcija 1820, § 151ff.; Inštrukcija 1824, § 186ff.

¹⁶⁹ Inštrukcija 1820, § 166; Inštrukcija 1824, § 195.

Medtem ko so bili ekonomski vprašalniki večinoma zamejeni na gospodarske in pravne razmere kmetovanja, so morali cenilni komisarji v uvodu vsakega cenilnega elaborata pripraviti kratko »topografijo in statistiko« občine.¹⁷⁰ Cenilna inštrukcija dvorne komisije iz leta 1830 je imela priložen vzorec takšnega uvoda s standardnimi rubrikami in sklopi informacij, ki jih je moral vsebovati. Rubrike so bile med drugim namenjene opisu topografije, prebivalstva, rek, potokov, bajerjev, jezer, močvirij, cest in poti, tržišč, hiš, industrijske obrti, navedbi sumarnih podatkov o površini obdelovanih, neuporabljenih in neuporabnih zemljišč v občini itd.¹⁷¹ Na osnovi informacij o katastrskih občinah, zbranih v uvodih cenilnih elaboratov, so bili nato sestavljeni statistični opisi širših upravnih enot. Z gubernialnim dekretom 26. februarja 1831, naslovljenim na postojnski cenilni inšpektorat, je gubernij inšpektoratu posredoval osnovna navodila glede izdelave statističnega pregleda za celotna okrožja, ki jih je 1. februarja istega leta sprejela *Vereinigte Hofkanzlei*. V nadaljevanju transkribiram in prevajam celotno jedro pisma zaradi njegovega pomena za razumevanje katastra kot teritorialnega statističnega popisa:

Sledeč določbam inštrukcije o katastrski cenitvi je v cenilnem elaboratu za vsako občino predviden topografsko-statističen uvod, v katerega je treba vključiti vse zabeležebe, ki so jih v zvezi s tem zbrali komisarji med pripravami na poizvedbe. Za katastrsko operacijo in njene sklepe, kot tudi za vse administrativne namene (*alle administrativen Zwecke*) je nadvse zaželeno, da se ti posamični podatki (*vereinzelten Daten*) zberejo v sistematičen red po okrožjih in deželah in da se v evidence, ki se jih lahko z določeno zanesljivostjo vzpostavi zgolj med izvedbo katastra, razvrsti vse ostale razmere, ki imajo vpliv na produkcijo in konsumpcijo, na oživitev kmetijske in industrijske obrti itd., katere naj se, kolikor je le možno, izrazi v številkah, ki jih je po občinah zbralo cenilno osebje. Zato je bilo inšpektoratu z uredbo visoke dvorne pisarne (*Hofkanzlei*) s 1. februarja tega leta št. 2850 naloženo, da sestavi te preglede za okrožje in da mu komisarji posameznih [cenilnih] okrajev dostavijo potrebne podatke. Da bi med deželami pri tem vzdrževali usklajeno formo prikaza, se inšpektoratu dostavi skico, po kateri je bil ta pregled izdelan v Spodnji Avstriji, skupaj z navodilom, naj komisarji zberejo in združijo podatke za cenilne okraje okrožja, ne da bi spreminjali vrstni red posameznih predmetov, saj deželne razmere ne bodo zahtevale bistvenih sprememb.

Inšpektoratu je sicer naročeno, da se pri opisu okrožja drži le večjih okrajev, ki se bistveno razlikujejo tako v topografskem smislu kot po obdelovalnih razmerah (*Kultur-sverhältniße*), in ne upošteva majhnih razlik, če nimajo povsem posebnih lastnosti.¹⁷²

Podatke iz topografsko-statističnih uvodov cenilnih elaboratov so torej morali komisarji in inšpektorji po enotnih navodilih in vzorcu združiti v širše statistične preglede za posamezne cenilne okraje in nato za celotno okrožje. Kot se je v pismu izrazil ilirski guverner Schmidburg, je možno iz informacij, ki jih je priskrbel ka-

¹⁷⁰ Inštrukcija 1830, § 161.

¹⁷¹ Inštrukcija 1830, priloga L.

¹⁷² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

tastrski popis, sestaviti sistematično in po možnosti kvantitativno zbirko podatkov, ki ne bi služila zgolj obdavčenju, temveč upravljanju nekega teritorija na splošno. Projekt je bil vsaj deloma izveden, saj so za vsa tri kranjska okrožja ohranjeni statistični pregledi, ki sledijo posameznim postavkam topografsko-statističnega uvoda cenilnih elaboratov (površina, prebivalci, stanje obrti, podatki o živini itd.).¹⁷³ Občine, okrožja in druge umetno ustvarjene ozemeljske enote so katastrski delavci tako napolnili z vsebino: gozdove, gore, rudnike, kmetijsko in obrtniško aktivnost, ki so jih zabeležili na ozemlju občine, so popisali kot naravne in družbene pojave, ki so *značilni za občino* oz. širšo administrativno enoto. Prek ustvarjanja statistične vednosti o upravnih entitetah so te politične teritorialne zamejitve pretvorili v otipljiva, celo »naravna« ozemlja, ki jih ne določajo le poljubne meje, temveč tipične, običajne, »povprečne« lastnosti.

Po marčni revoluciji so bile katastrske občine, kakor so jih popisali franciscejski katastrski delavci, vzete kot trdna jedra za oblikovanje političnih oz. krajevnih občin.¹⁷⁴ Iz franciscejskih katastrskih občin kot popisnih enot oz. enot vednosti so bila tako oblikovana nova ozemlja upravljanja. V pripravljanih razpravah in poročilih glede ustanovitve novih entitet je zabeleženo prepričanje, da se za razliko od denimo župnij, katerih meje so plod zgodovinskih naključij, katastrske občine ravna po geografskih lastnostih ozemlja.¹⁷⁵ Te poglede lahko obravnavamo kot znak uspeha katastrskega projekta, da upravne entitete popiše in prikaže kot geografsko zaokrožene teritorije, ki jih ne ločujejo le arbitrarne meje, ampak tudi edinstvena kombinacija družbenih in naravnih značilnosti.

3.4 Ustvarjanje cenovnih tarif

Zadnji pomembnejši vpliv katastra na izvedbo zemljiške odveze je standardizacija cen dela in najpogostejših kmetijskih pridelkov. Cenovne tarife, ki so predstavljale enega od katastrskih rezultatov, so bile v zemljiškoodveznih postopkih uporabljene za izračunavanje vrednosti odpravljenih podložniških dajatev v delu in naravi. V nadaljevanju bom prikazal prakse in strategije cenilnih komisarjev, ki se skrivajo za tabelami katastrskih cen. Cilj podpoglavja je pokazati, kako je cenilno osebje prek zasliševanja občinskih predstavnikov in zbiranja razkropljenih pisnih zaznamkov o cenah ustvarilo »povprečne cene« in enotno cenovno tarifo za celotno deželo. Vse tri katastrske izmere na Kranjskem so sicer zbirale informacije o lokalnih cenah, saj so jih potrebovale za preračun naravnega proizvoda popisanih posesti v letni denarni donos, od katerega je bil odmerjen davek. Tu se bom omejil le na delo franciscejskih cenilnih komisarjev, saj se je zemljiška odveza načeloma opirala izključno na franciscejske katastrske cene, tako zaradi časovne oddaljenosti drugih dveh katastrov kot zaradi tega, ker so franciscejske cenovne tarife vključevale več kategorij proizvodov. Prav tako so franciscejski cenilni komisarji informacije

¹⁷³ AS 25, III/30, Statistischen tabellen des Laibacher Kreises; AS 25, III/31, Statistischen tabellen Neustädter Kreis; AS 25, III/32, Statistischen tabellen Adelsberger Kreis.

¹⁷⁴ Gl. provizorični Zakon o občini, citiran v opombi 153.

¹⁷⁵ Polec, *Uvedba občin*, str. 709–710.

za svoje delo zbirali neposredno na terenu in se, razen za cene lesa, niso opirali na podatke iz zgodnejših katastrof.¹⁷⁶

Dvorna komisija je leta 1825 kot izhodiščno pravilo za določitev cen proizvodov in dela predpisala, da se kot meritorne štejejo povprečne cene tistega leta, ki so bile v časovnem obdobju od 1774 do 1824 najnižje. Na podlagi predhodnih poizvedb in poskusnih cenitev v Spodnji Avstriji je dvorna komisija sprejela predpostavko, da so bili proizvodi vseh katastrskih kultur, razen gozdov in lok, najcenejši v letu 1824, ki ga je označila za »normalno leto«. Pri cenah lesa je bilo prepuščeno komisarjem, da za vsako občino v svojem cenilnem okraju ugotovijo najugodnejše leto v zadnjem petdesetletju, a večinoma je bilo tudi za ceno lesa kot »normalno leto« izbrano 1824.¹⁷⁷

Delo cenilnih komisarjev katastrski akti konsistentno opisujejo kot »uravnavanje« oz. »popravljanje« cen (*Preisberichtigung*). Izraz *Berichtigung* v tem kontekstu pomeni enako kot rektifikacija. Naloga komisarjev namreč ni bila zgolj zbrati posamezne podatke o cenah v letu 1824 in izračunati njihovo povprečje. Za takšno aritmetiko ni bilo niti ohranjenih dovolj računov oz. drugih dokazov, da bi rezultati lahko zanesljivo odražali gibanje cen v katastrski občini. Komisarjem je bilo zato naročeno, naj zbrane podatke popravijo in izravnajo tako, da bodo cene ustrezale lokalnim razmeram in da med posameznimi občinami ne bo prihajalo do prevelikih razlik. Bolj kot k matematičnemu povprečju so torej morali stremeti k ustvarjanju »običajnih« cen, ki bodo odražale ustaljene kmetijske in trgovinske navade in razmerja v katastrski občini.

Rektifikacija cen se je začela s popisom tržnih cen. Pouk 24. julija 1825, ki ga je izdala dvorna komisija, je okrajne gosposke naprosil, naj v tržnih krajih zberejo podatke o cenah za glavne žitne vrste in na njihovi podlagi izračunajo »srednje« oz. povprečne tržne cene. Med drugim je Pouk gosposkam priporočil, naj na določen dan zberejo »župana« in »imenitnejše gospodarje« v občini, ki naj s sabo prinesejo račune in druga podobna dokazila.¹⁷⁸ Prikaze tržnih cen v katastrskih občinah so nato gosposke posredovale pristojnemu cenilnemu komisarju.¹⁷⁹ Komisarji so morali neodvisno od okrajnih gosposk opraviti lastno raziskavo tržnih cen. Inštrukcija za katastrsko cenitev je vsakemu komisarju priporočila, naj obišče občine in zbere »oznake tržnih cen (*Marktpreiszettel*) glavnih vrst žit«, »izvlečke iz gospodarskih računov (*Wirtschaftsrechnungen*), desetinskih registrov«, »zapiske lastnih opažanj o pridelkih, kolobarjenju, načinu gospodarjenja, pogojih zakupa«, če je le možno, pa naj svoje izkustvo tudi izboljša tako, da »pridobi zaupanje« in »izjave izkušenejših in preverjenih kmetov«. ¹⁸⁰ Poleg tega je bilo predvideno, da se komisarji oprejo na znanje občinskega odbora, ki

¹⁷⁶ Tudi v zvezi s ceno lesa je priporočen le jožefinski kataster, gl. Inštrukcija 1830, § 65.

¹⁷⁷ *Belehrung für die Bezirks-Herrschaften zur Erhebung der im Jahre 1824 bestandenen Produkten- und Arbeitspreise, zum Behufe der Bildung der Preis-Tariffe für den stabilen Kataster* (v nadaljevanju: *Belehrung* 24. julij 1825), § 13; Inštrukcija 1830, § 47; Lego, *Geschichte*, str. 41; Bauer, *Die Schätzungsoperat*e, str. 218–219.

¹⁷⁸ *Belehrung* 24. julij 1825, § 5.

¹⁷⁹ Linden, *Grundsteuerverfassung*, str. 321; Inštrukcija 1830, § 56.

¹⁸⁰ Inštrukcija 1830, § 45, 48.

je sodeloval pri katastrski cenitvi, in na »zemljiške posestnike v občini, ki so po presoji krajevne gosposke in občinskega predstavništva že več let posebej poučeni o cenovnih razmerjih«. ¹⁸¹

Arhivski dokumenti o ugotavljanju cen v cenilnih okrajih novomeškega okrožja, ki se nahajajo v fondu deželne komisije za regulacijo zemljiškega davka, nam dajo podrobnejšo sliko o tem, kako se je zbiranje podatkov o tržnih cenah dejansko odvijalo. ¹⁸² Eden izmed virov, na katerega so se oprli komisarji, je bil denimo izvleček iz novomeške trške knjige (*Marktbuch*), ki v obliki tabele navaja cene za nekatere pridelke in podatke o dnevni mezdi (*Taglohn*) za obdobje 1815–1834. Za težavnejše se je ponekod izkazalo zbiranje računov, na katere je stavila inštrukcija. Ohranjenih je več potrdil (*Certificat*) iz januarja 1832, v katerih različna gospostva izjavljajo, da ne morejo posredovati podatkov o cenah vina, saj o njih niso vodila računov. Gospostvo Mirna (Neudegg) je na primer v enem takšnem certifikatu izjavilo, da »naj bo gospodu Kuhnu, c. k. katastrskemu cenilnemu komisarju, potrjeno, da je bil pri tem gospostvu zaradi popisa cene vina od leta [1]819 do [1]828, vendar teh cen tu ni mogel zbrati iz razloga, da o nepomembni prodaji vina iz prejšnjih let ne obstajajo nobeni računi in se tudi trenutno ne vodijo«.

V isti škatli se nahaja tudi prepis zapisnika o razpravi, ki sta jo 10. junija 1833 v Brežicah izvedla štajerski cenilni komisar Johann Uberley in njegov adjunkt z brežiškim mestnim sindikom (*Stadtssindikes*), tremi mestnimi svetniki (*Magistratsrath*), uradnikom okrajne gosposke (*bezirksobrigkeitliche Beamte*) in občinskim odbornikom (*Gemeinde Ausschuss*). Čeprav so Brežice spadale pod Štajersko, lahko sklepamo, da so novomeški komisarji zapisnik pridobili, ker so bile Brežice mejno tržno središče. Cene, ki so jih popisali štajerski komisarji, so zato morali primerjati in uskladiti z lastnimi ugotovitvami za sosednje občine, ki so spadale v novomeško okrožje Kranjske. Razprava v Brežicah je bila namenjena razrešitvi spora o višini cen nekaterih žit, za katerega je iz zapisnika možno razbrati, da je potekal med okrajno gosposko in občino. Na obravnavi je bil občinski odbornik pozvan, da se izjavi glede podatkov o »povprečnih« tržnih cenah za leto 1824, ki jih je na podlagi poizvedb okrajne gosposke izračunalo štajersko deželno knjigovodstvo (*Steyermärkischen Provinzial Staatsbuchhaltung*). Zapisnik je zanimiv, ker izrecno pove, na podlagi kakšnih virov je bil lahko pridobljen na videz trden kvantitativen podatek o tržnih cenah: »[P]ovprečne cene (*Durchschnittspreise*) [...] temeljijo deloma na posameznih prodajah trgovca z žitom Kuglerja iz Brežic, deloma na prodajah gospostva Brežice, nazadnje pa na cenitvah naturalij iz zapuščin«. Citat nakazuje, kako naključno odbran in ozek je lahko bil nabor dokazov in podatkov, ki so jih uspele izbrskati okrajne gosposke in kako vprašljive so posledično lahko bile »izračunane« povprečne cene. Cenilni komisar je v konkretnem primeru pozval občinskega odbornika, ki mu je bilo najverjetneje ime Franc Zorčič, naj pove, ali bi

¹⁸¹ Inštrukcija 1830, § 52.

¹⁸² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

bile ugotovljene cene primerne za uporabo glede na »lokalne razmere«. ¹⁸³ Zorčič je izpostavil, da oznake tržnih cen niso vedno natančne, hkrati pa je menil, da so cene, ki sta jih izračunali okrajna gosposka in knjigovodstvo, v »očitnem neso-razmerju z običajnimi in splošno znanimi vrednostnimi razmerji« (*gewöhnlichen, und allgemein bekannten Werthsverhältnisse*). Zato je predlagal drugačne cene za posamezna žita, ki so bile vsaj 30 krajcarjev nižje od rezultatov knjigovodstva in okrajne gosposke. ¹⁸⁴ V zaključku svoje izjave je naštel tudi nekaj sosednjih občin na Kranjskem in Štajerskem, v katerih bi se zaradi »analognih razmer« lahko uporabljale enake cene. ¹⁸⁵

Iz navedenega primera je razvidno, da komisarji niso zbirali le kvantitativnih podatkov o tržnih cenah, ampak tudi mnenja občinskih predstavnikov o primerni vrednosti proizvodov. V cenovnih tarifah so torej želeli kodificirati tudi intuicije ljudi, udeleženih v lokalno menjavo, o tem, kaj predstavlja »pravično« ceno. Tem prepričanjem sicer niso verjeli na besedo, ampak so jih preverjali z lastnimi opažanji glede krajevnih okoliščin, ki so lajšale ali oteževale kmetovanje in trgovanje, recimo oddaljenost trgov ali pa prehodne okoliščine, kot npr. »tuj uvoz«. ¹⁸⁶

Komisar je moral po opravljenih obiskih in poizvedbah posebej opredeliti ceno »glavnih vrst žit« (*Hauptkörnergattungen*) in vseh preostalih proizvodov. Med glavna žita so spadali pšenica, koruza, ječmen in oves. Zanje je moral komisar določiti lokalnim okoliščinam primerno ceno, ki pa ni smela presegati najnižje ali najvišje dokazane tržne cene. ¹⁸⁷ Znotraj te omejitve je bila opredelitev cene prepuščena prosti presoji komisarja na podlagi vtisa, ki si ga je ustvaril med svojimi obhodi po občinah. Preostali proizvodi so se členili na štiri kategorije pridelkov: (1) stranske plodove (*Nebenfrüchten*) njiv in vrtov, kot so bili recimo krompir, proso, zelje, fižol, (2) seno in otava, (3) vino in (4) les. Za stranske plodove, seno in otavo komisarji sploh niso iskali podatkov o tržnih cenah, temveč so morali najti »v občini znano razmerje« med vrednostjo teh proizvodov in glavnih žit. Instrukcija dvorne komisije je komisarjem izrecno naročala, naj v zvezi s tem izvedejo »zaslišanje (*Einvernehmung*) občinskega odbora«. ¹⁸⁸ V brežiškem primeru je tako denimo Zorčič naštel po svojem mnenju primerne cene stranskih plodov, kot sta proso in krompir. Čeprav podatek o ceni stranskih plodov, ki ga je navedel predstavnik občine, morda ni bil sprejet, je komisar iz njega lahko razbral, kaj v občinske razmere vpeta oseba razume kot pravo razmerje med cenami glavnih in preostalih žit. S pomočjo tako ugotovljenega razmerja in cene glavnih žit je nato komisar

¹⁸³ Na prvi strani zapisnika je njegovo ime zapisano kot »Franz Sortschischitsch«, medtem ko je na koncu zapisnika podkrižan kot »Franz Sortschitsch«.

¹⁸⁴ Glede na to, da so se izračunane cene za mernik posameznih žit gibale med 1 in 2,5 goldinarja, ki je znašal 60 krajcarjev, je torej Zorčič predlagal za približno četrtino nižje cene.

¹⁸⁵ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

¹⁸⁶ Instrukcija 1830, § 57–59.

¹⁸⁷ Instrukcija 1830, § 59.

¹⁸⁸ Instrukcija 1830, § 61.

določil ceno stranskih proizvodov.¹⁸⁹ Pri vinu so bili komisarji sicer napoteni k ugotavljanju tržnih cen; dvorna komisija je celo predvidevala, da s tem ne bo večjih težav, »saj je v večini občin, ki se ukvarjajo s pridelavo vina, možno najti zapiske o prodajah tega proizvoda«. ¹⁹⁰ Kot nakazujejo zgornji primeri certifikatov, pisne evidence o cenah vina v resnici velikokrat niso obstajale. Inštrukcija je komisarju naročala, naj v takšnih situacijah uporabi cene iz sosednjih občin, upoštevajoč lokalne odnose. Pri popisu vrednosti lesa se po drugi strani zaradi petdesetletnega obdobja, za katero se je ugotavljalo cene, sploh ni pričakovalo, da bo izveden po občinah, temveč je bilo cenilnemu komisarju za gozd naročeno, naj opravi enotno poizvedbo za celoten okraj, češ da »[okrajne] gosposke tako ali tako posedujejo večji del gozda« v njem.¹⁹¹

Komisarji so nato pod nadzorom inšpektorja sestavili preglede povprečnih cen v letu 1824 za celotne cenilne okraje. Pri tem so morali zlasti popraviti občutne razlike med občinami, tako da cene med njimi niso pretirane odstopale. Podatke za glavna žita in stranske proizvode so vnesli v ločeni, vnaprej standardizirani tabeli.¹⁹² S tem so lokalne menjalne odnose, navade in znanja predelali v shemo rektificiranih kvantitativnih vrednostnih razmerij. Komisarji so tabele povprečnih cen posredovali deželni oblasti, ki jo je na Kranjskem izvrševal ilirski gubernij. Gubernij je komisarske sheme še dodatno popravil, medsebojno uskladi in za vse popisane proizvode sestavil deželno cenovno tarifo (*Provinzial Preis-Tariff*). V ta namen je gubernij, izhajajoč iz podatkov za vse občine na Kranjskem, za vsak proizvod določil enotne cenovne stopnje (*Abstufungen*) za celotno deželo. Število stopenj je moral v skladu z inštrukcijo zasnovati tako, da je vsaka od njih izražala relativno bistveno cenovno razliko. V osnutku deželne cenovne tarife za Kranjsko iz 23. novembra 1833 denimo za pšenico obstajajo štiri cenovne stopnje. Prva stopnja naj bi zajemala regije, v katerih cena spodnjeavstrijskega mernika pšenice znaša približno 2 goldinarja in 5 krajcarjev, druga tiste, v katerih se giblje okoli 2 gld. 15 kr. itn.¹⁹³ Gubernij je na ta način komisarske cenovne tabele za posamezne občine in okraje predelal v še bolj abstraktno lestvico cenovnih razredov. V drugem koraku je nato občine razvrstil v posamezne stopnje, pri čemer je v primeru dvoma uporabil nižjo stopnjo. Lokalne odnose, iz katerih so cenilci sploh izluščili informacije za izdelavo deželne cenovne taksonomije, je gubernij tako podvrgel novim, rektificiranim cenovnim kategorijam. Sistem cenovnih stopenj, ki je bil končni rezultat popisa, je po dokončanju katastra obveljal kot predpostavljeno splošno merilo za bodoče ocenjevanje vrednosti naravnih proizvodov.

¹⁸⁹ Inštrukcija 1830, § 61–63.

¹⁹⁰ Inštrukcija 1830, § 64.

¹⁹¹ Inštrukcija 1830, § 66.

¹⁹² Inštrukcija 1830, § 67, 68, 72, 76.

¹⁹³ Osnutek večinoma sledi zgledu iz inštrukcije, ki je priporočal, naj se stopnje med seboj razlikujejo za 10 krajcarjev. Inštrukcija 1830, § 77; AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

4 Zemljiška odveza (1848–1853)

Zemljiška odveza ni bila deležna obsežne historiografske pozornosti, zlasti ne kot pravnozgodovinski proces, s katerim so bila stara zemljiška premoženjska razmerja prevedena v novo pojmovanje lastnine.¹⁹⁴ Povečini je zgolj omenjana kot prelomen trenutek dokončne odprave fevdalizma, ki razmejuje različna obdobja v gospodarski oz. agrarni zgodovini Avstrijskega cesarstva.¹⁹⁵ Za poudarjanje te plati odveze se je v literaturi ob izrazu *Grundentlastung*, ki ga najdemo v virih, uveljavilo tudi poimenovanje *Bauernbefreiung*, osvoboditev kmetov, ki se ga včasih poskuša poosebiti v Hansu Kudlichu, mladem češkem poslancu in predlagatelju zakona o zemljiški odvezi, ki se mu nadeva titula *Bauernbefreier*.¹⁹⁶ Termin *Bauernbefreiung* je lahko zavajajoč sinonim za zemljiško odvezo, saj jo prikazuje kot teleološki in idealiziran zgodovinski proces, ki je kmeta osvobodil že s tem, ko ga je rešil spon starega režima. A če ga razumemo manj romantično, dobro zajame cinično protislovje zemljiške odveze, ki je z uvedbo novega pojmovanja lastninske pravice sprožila masovno proletarizacijo kmetov v Avstrijskem cesarstvu: isto dejanje, ki je kmeta povzdignilo v abstraktnega pravnega subjekta, enakega med enakimi, ki si svobodno lasti svojo zemljo, ga je tudi eventualno osvobodilo vseh sredstev lastnega preživljanja in ga na ta način preobrazilo v mezdnega delavca.¹⁹⁷

Glavna pomanjkljivost izraza, ki ga je uveljavilo agrarno zgodovinopisje, je, da slabo odraža, čigavo svobodo so dejansko zasledovali izvajalci zemljiške odveze. Če zanemarimo visokoleteče govore na sejah dunajskega državnega zbora, v vseh temeljnih aktih, kot so patenti in inštrukcije za izvedbo zemljiške odveze, glavne vloge subjekta osvoboditve ne igrajo kmetje, temveč zemljišča. Kot se nazorno izrazi inštrukcija za okrajne komisije, ki so izvajale odvezo na Kranjskem: »vaša naloga« je »vzpostaviti svobodo zemlje«. ¹⁹⁸ Podobno se tudi uvod cesarskega patenta o zemljiški odvezi s 4. marca 1849 zavzema za »enakopravnost in razbremenitev vse zemljiške posesti«. ¹⁹⁹ Namen zemljiške odveze je bil torej zemljo razbremeniti

¹⁹⁴ Obstoječe raziskave za Notranjo Avstrijo so Krošl, *Zemljiška odveza*; Lütge, *Grundentlastung*; Bäck, *Grundentlastung*.

¹⁹⁵ Drobesh, *Grundherrschaft*; Vilfan, *Zemljiška gospostva*; Bruckmüller, *Kein Robot*; Grafenauer, *Slovenski kmet*.

¹⁹⁶ Grünberg, *Bauernbefreiung*; gl. geslo »Bauernbefreiung« v slovarju iz leta 1891, pod katerim več avtorjev, med drugim Grünberg, Jellinek in Knapp, opisuje proces osvobajanja kmetov v različnih državah po svetu in na ta način utrjujejo izraz *Bauernbefreiung* kot enotno oznako za globalni zgodovinski dogodek (Conrad idr., *Handwörterbuch*, str. 182–258); Jellinek, *Allgemeine*, str. 124; Knapp, *Bauernbefreiung*; Mell, *Anfänge*; Bäck, *Grundentlastung*, str. 9; Lütge, *Grundentlastung*; o Kudlichu gl. Bruckmüller, *Kudlich-Legende*.

¹⁹⁷ O posledicah zemljiške odveze gl. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 32; Lazarevič, *Kmečki dolgovi*. O vzpostavitvi abstraktnega pravnega subjekta z zakoniki 19. stoletja prim. Grossi, *Pravna Evropa*, str. 95, 118.

¹⁹⁸ *Instruction für die zur Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain aufgestellten Districts-Commissionen*, § 5 (v nadaljevanju: Inštrukcija za okrajne komisije 1850).

¹⁹⁹ *Kaiserliches Patent vom 4. März 1849* (v nadaljevanju: Patent 4. marca 1849), moj poudarek. Podobno že uvod cesarskega patenta 7. septembra 1848, s katerim je bila razglašena zemljiška odveza. *Allerhöchstes Patent vom 7. September 1848* (v nadaljevanju: Patent 7. septembra 1848).

različnih pravic in dajatev, ki so si jih na njej lastili zemljiški gospodarji, in tako omogočiti vpeljavo novega pojma enotne in izključne lastninske pravice. Razbremenitev kmeta je bila nujna le, kolikor je bilo za osvoboditev zemljišč potrebno oblikovati tudi abstraktne subjekte, ki jih bo pravno mogoče obravnavati kot nosilce nove lastninske pravice. Ob tem, ko se je zemljiško parcelo spreminjalo v stvar, podvrženo enotni lastninski pravici, se je moral uveljaviti tudi domnevno svoboden pravni subjekt, ki bo s temi stvarmi lahko nastopal in razpolagal v civilnopравниh razmerjih. Da je bil prvenstveni cilj zemljiške odveze osvoboditi zemljišča, se morda najočitneje kaže v tem, da kmetje odveze niso mogli zavrniti – *moral*i so postati svobodni lastniki. Kmete, ki se niso želeli udeleževati zemljiškoodveznih postopkov, so tako njihovi izvoljeni predstavniki v deželni komisiji za zemljiško odvezo opominjali, naj se vedejo svoji novi vlogi primerno: »Naj vam ne bo ta poslednja pot za oprosteno svojega zemljiša tako grenka; storite jo radovoljno in pokažite, da ste vredni in zavedni postati svobodni državljani!«²⁰⁰ Kmetje so torej služili kot vzvod, naprava za dviganje bremen. V njih se je morala (začasno) konkretizirati abstrakcija lastnika, da bi se lahko na splošno vzpostavilo novo pojmovanje lastninske pravice.

Zadnje poglavje bo posvečeno poslednji poti »oprostena zemljišč«, kakor so *Grundentlastung* prevajali v času njene izvedbe. V podpoglavju 4.1 na kratko obnovim idejna izhodišča in vsebino temeljnih patentov o zemljiški odvezi, v 4.2 orišem sestavo organov, ki so jo izvajali na terenu, v zadnjem podpoglavju 4.3 pa bom skozi obravnavo delovanja okrajnih komisij pokazal, da so rezultati katastrskih popisov, katerih nastanek sem analiziral v 3. poglavju, v zemljiškoodveznih postopkih nastopali kot predpostavljena dejstva, na katera so se zemljiškoodvezni organi oprli pri ugotavljanju obstoja odpravljenih dajatev in izračunavanju odškodnine zanje.

4.1 Prevajanje lastnin v enotno lastninsko pravico

V revolucionarnem marcu 1848 so po več delih Avstrijskega cesarstva izbruhnili kmečki upori. Kranjski pohod na Versailles se je zgodil 21. marca 1848, ko je okoli tristo ižanskih kmetov napadlo grad Sonnegg turjaškega grofa, kjer so v znak upora proti podložniškim bremenom zažgali zemljiške knjige in urbarje. Poročila o podobnih akcijah, ki so jih oblasti poskušale zatreti z vojsko, so prihajala tudi z drugih krajev današnje Slovenije. Skupna zahteva uporov je bila odprava podložniških bremen, ki so jih kmetje v tem obdobju na nekaterih območjih protestno že nehali izpolnjevati.²⁰¹

Po neuspešnih posvetovanjih v deželnih zborih je vprašanje ukinitve podložniških bremen postalo glavna točka dnevnega reda državnega zbora na Dunaju, ki se je prvič sestel 22. julija 1848.²⁰² Razprave o odpravi podložništva so potekale

²⁰⁰ Ambrož, Matavšek, Lukanič, *Prijazen svet*, str. 77. Enako besedilo je bilo objavljeno tudi v Kmetijskih in rokodelskih novicah, letnik 8, številka 23, 5. 6. 1850, str. 93.

²⁰¹ Granda, *Udriga*; Granda, *Servitutenfrage*; Apih, *Slovenci*, str. 60–63; Vilfan, *Zemljiška gospodarstva*, str. 231–232.

²⁰² Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 27/1–27/13.

celo poletje. Kot je razvidno iz zapisnikov sej, so se poslanci z nasprotnih polov političnega spektra strinjali le glede osnovnega gesla: »Sveta je lastnina! *Heilig ist das Eigentum!*«²⁰³ Donenje te liberalne krilatice po prostorih parlamenta pa so sinkopirali govori posameznih poslancev, iz katerih so zvenela precej različna razumevanja, kaj lastnina je. Prisluhnimo recimo poslancu iz Linza, odvetniku Karlu Wiserju, ki ga vsaj del zgodovinopisja prišteva med radikalnejše poslance v parlamentu: »[P]ravim, kot je pred menoj že dejal častitljivi gospod govornik: sveta naj bo lastnina in sveta naj tudi ostane. Zdaj postavljam vprašanje: mar dajatve (*Giebigkeiten*), o katerih se razpravlja, mar so one lastnina? Glede tega moram odločno in trdno izjaviti, da po mojem prepričanju so lastnina.«²⁰⁴ Tudi večina preostalih članov zbora je, podobno kot Wiser, poudarjala potrebo po zaščiti tako premoženjskih pravic nekdanjih podložnikov kot zemljiških gospodov. Kot je povzel galicijski poslanec Kapusczyk: »Tu med seboj kolidirata dve načeli, in sicer prvič: tlaka kot dolžnost mora biti odpravljena, in drugič: tlaka je lastnina. Če sta ti dve načeli resnični, menim, da morata biti zmožni soobstajati drugo ob drugem, in da bi lahko obstajali, sledi, da se mora tlaka umakniti, toda mora biti odškodovana.«²⁰⁵ Čeprav so bila stara bremena obravnavana kot nezdržljiva z novim pojmovanjem lastnine in liberalnimi svetovnimi nazori, so jih politični arhitekti zemljiške odveze še vedno priznavali kot neke vrste lastnino, ki bi jo bilo po njihovem mnenju nepravilno preprosto ukiniti kot relikv zaostale dobe. Hkratno priznavanje in nepriznavanje podložniških bremen kot lastnine je poskušal kasneje racionalizirati Jožef Orel, pravnik in član ljubljanske okrajne komisije za zemljiško odvezo, ki je v Bleiweisovih Novicah kmetom želel predstaviti zemljiškoodvezno postavo v poneumljenih prisposodobah, za katere je sklepal, da jih bodo razumeli:

Vladarstvo je postavljeno, da nas krivice varje, ne pa de bi nam samo krivico delalo, nas ropalo ali pokradlo. Kdor danes sosedoviga premoženja ne spoštuje, se zna jutri mojiga lotiti. – Kam bi potem takim mi vsi prišli? – Ljubi bratje! Če čmo vkup živet, moramo vedno poglavitni nauk pred očmi imeti, ki pravi: ‚Kar tebi ne dopade, drugimu ne stori.‘ Če se vi tega nauka ne bote deržali, če vi ptujiga premoženja ne bote spoštovali, se bodo kmalo ljudje najdlji, ktere bo po vašim premoženju lakalo. Pomislite! ali ne bo to jama, ktero ste si sami kopali? Ne bo to zvesto posnemanje vašiga slabo prevdarjeniga izgleda?²⁰⁶

Podobno kot dunajski poslanci je tudi Orel podložniška bremena reinterpretiral v skladu z novim pojmovanjem lastninske pravice. Nekdanje podložnike in zemljiške gospode je upodabljal kot enakopravne subjekte – »sosed« – z eno in isto lastninsko pravico, katere namen je zaščititi premoženje nasploh, brez razlike med tistimi, ki zemljo uporabljajo kot sredstvo lastnega preživljanja, in tistimi, za katere predstavlja vir rente v obliki dela, denarja ali pridelkov.

²⁰³ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages*, str. 566, 590.

²⁰⁴ *Verhandlungen*, str. 566; Straßmayr, *Bürgermeister*, str. 236; Wurzbach, *Biographisches*, str. 59–61.

²⁰⁵ *Verhandlungen*, str. 591.

²⁰⁶ Orel, *Dobrovoljna*, str. 106.

Tej racionalizaciji in iz nje izhajajočemu kompromisu je sledil tudi zakon o zemljiški odvezi, ki so ga poslanci sprejeli na seji 6. septembra 1848, cesar pa ga je s patentom potrdil naslednji dan. Za odpravo podložniških bremen, ki se jih je priznalo kot lastnino dotedanjih »vrhovnih lastnikov«, so morali kmetje kot novi izključni lastniki načeloma plačati »ugodno« oz. »milostno« odškodnino.²⁰⁷ Če se je torej z zemljiško odvezo na eni strani zasledovalo osvoboditev zemljišč in uvedbo enotne lastninske pravice, se je po drugi strani z njo poskušalo osvoboditi tudi vrednost, prizemljeno v podložniških bremenih, tako da se jih je prek odškodnin pretvorilo v kapital. Bremana niso bila izničena, temveč zgolj dokončno umaknjena iz zemlje in predstavljena v pojavno obliko denarja.²⁰⁸

Patent 7. septembra 1848 je vseboval le 11 členov. Za nadrobnejšo ureditev zemljiške odveze je bil znotraj državnega zbora ustanovljen poseben odškodninski odbor. Na podlagi njegovih predlogov je bil 4. marca 1849 – istega dne, kot je bil razpuščen državni zbor – izdan drugi, obsežnejši patent o zemljiški odvezi. Za vsako deželo je bil poleg tega sprejet še ločen ukaz (*Verordnung*) notranjega ministrstva, s katerim so bile predpisane posebne določbe, prilagojene deželnim razmeram. Ukaz za Kranjsko je bil izdan 12. septembra 1849.²⁰⁹

Patenta in ukaz so odpravljena podložniška bremena, ki so še obstajala 7. septembra 1848, razvrstila v tri kategorije: odrajtvila (*Leistung*), odpravljena brez odškodnine, odrajtvila, odpravljena proti odškodnini, in odkupljiva odrajtvila.²¹⁰ Iz zemljiške odveze so bile po drugi strani že s prvim patentom 7. septembra izključene gozdne, pašne in druge »servitutne« pravice, uravnavanje katerih je potekalo ločeno po patentu 5. julija 1853.²¹¹

Brez odškodnine so bila odpravljena vsa odrajtvila, ki so izhajala iz osebne podrejenosti zemljiškemu gospodu. Sem so spadale dajatve, povezane z deželskim in patrimonialnim sodstvom, kolikor niso bile že odpravljene v času francoske

²⁰⁷ Za uporabo zveze *billige Entschädigung* gl. npr. Patent 7. septembra 1848, točka 6; Patent 4. marca 1849, uvod. Prevod »milostno odškodovanje« uporablja Orel, *Dobrovoljna*, str. 106.

²⁰⁸ Deloma so bila podložniška bremena, ki so se izvorno izpolnjevala v naravi ali delu, v tem obdobju že pretvorjena v denarno obliko. O tako imenovani »reluiciji« tlake, Maček, *Reluicija*; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 344.

²⁰⁹ Patent 7. septembra 1848, 8. odstavek; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 21/11–12; Patent 4. marca 1849; *Verordnung des Ministeriums des Innern* (v nadaljevanju: Ukaz 12. septembra 1849).

²¹⁰ V nemških zemljiškoodveznih predpisih se *Leistung* pojavlja kot krovni termin za vse tipe zemljiških bremen, ki so bili obravnavani v zemljiški odvezi. V virih se kot slovenska ustreznica uporablja *odrajtvilo*, prevzema ga tudi Krošl, *Zemljiška odveza*. Zemljiškoodvezni predpisi sicer ne vzpostavljajo stroge razlike s sorodnimi izrazi, kot so *Abgabe* (»davščina«), *Giebigkeit* (»dajatev«, »davščina«) in *Lastung* (»breme«). Izraze odrajtvilo, breme in dajatev zato uporabljam sinonimno. Druga nadpomenka, ki označuje iste dajatve, le z vidika upravičenca, je *Bezug* (mn. *Bezüge*), ki se v slovenskih verzijah predpisov prevaja kot »prejemšina« oz., sodobnejše, prejemek.

²¹¹ Patent 7. septembra 1848, 7. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 4; Ukaz 12. septembra 1849, § 8. O ribolovnih pravicah (*Fischereirechte*) gl. tudi dopis notranjega ministrstva z 31. januarja 1852, AS 43, reg. fascikel 1 (normalije): »Ribolovne pravice naj se ne odpravijo in morajo potemtakem ostati v statusu quo leta 1847.«

zasedbe, odrajtvila, vezana na varovalno gospodstvo in odvetništvo (*Vogteiherrlichkeit*), mrtvaščine, nekatere oblike lovskih pravic, kot tudi tlaka gostačev in kajzarjev, ki je bila v Ilirskih provincah načeloma že odpravljena, saj se je štelo, da izvira iz osebnega podložništva. Prav tako so bile brez odškodnine odpravljene vse obveznosti gospostev, namenjene podpori nekdanjih podložnikov, npr. posojanje semen, zdravljenje bolnih in prispevki ob izbruhih epidemij.²¹²

Proti odškodnini so bila odpravljena vsa odrajtvila, ki jih je morala oseba plačevati zemljiškemu gospodu zaradi posedovanja zemljišča. Konkretno so zemljiškoodvezni predpisi priznavali štiri glavne kategorije dajatev, za odpravo (*Aufhebung*) katerih so morali kmetje plačati odškodnino: (1) »urbarialna odrajtvila«, torej v urbarjih zaznamovane dajatve zemljiškemu gospodstvu, ki so zajemale določeno količino kmetijskih pridelkov, dni tlake ali nespremenljivo denarno dajatev; (2) desetina, ki je bila opredeljena kot stalna dajatev v obliki deleža od določenega pridelka, npr. vina, žita ali rejne živali; (3) »primščine«, »premenščine« ali »deseti denar« (*Veränderungsgebühren*) – denarne dajatve, ki so se morale plačevati gospostvu ob prenosih podložne posesti, npr. lavdemij in bratovščina;²¹³ (4) zaostanki za leto 1848, tj. vsa bremena, ki so jih bili kmetje dolžni izpolnjevati v zadnjem gospodarskem letu (na Kranjskem med 1. novembrom 1847 in 7. septembrom 1848), a jih niso zaradi uporov. Zaostanke se je plačevalo le za tipe bremen, ki so bila po pravilih zemljiške odveze odpravljena proti odškodnini.²¹⁴

Odkupljiva odrajtvila so se od odpravljenih razlikovala po tem, da se je ukinitelj dajatev izvedla le na zahtevo zavezanca. Poleg tega je moral tisti, ki je odkup (*Ablösung*) zahteval, sam plačati celotno ocenjeno vrednost ukinjene obveznosti, medtem ko je pri odpravi zavezanec načeloma moral poravnati le tretjino izračunane odškodnine. Odkupljiva sta bila dva tipa dajatev. V prvi vrsti so sem sodile vse »pogodbe o delitvi lastnine«, zlasti emfitevza. Sledeč ODZ so zemljiškoodvezni predpisi te odnose prištevali med pogodbe zasebnopravne narave, ki naj ne bi ustanovljale stvarnega podložništva, čeprav so po vsebini lahko močno spominjale na zajme. Poleg tega so bila odkupljiva tudi odrajtvila v obliki deleža zemljiških plodov, ki so jih kmetje plačevali šolam, župnijam in cerkvam, npr. bira (*Kollektur*).²¹⁵

Odškodnina za odpravljene dajatve se je načeloma izračunala tako, da se je od ocenjenega zneska odštela tretjina kot pavšalni davek državi, tretjina so prevzele posamezne dežele, tretjina pa je bremenila nekdanje podložnike. Izjema so bili za-

²¹² Patent 7. septembra 1848, 5. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 1; Ukaz 12. septembra 1849, § 1, 3, 5–7; Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 233.

²¹³ Izraz *primščina* uporabljata Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 20) in Vilfan (*Pravna zgodovina*, str. 181, 82, 285, 385–386). Hudelja (*Nemško-slovenski*, str. 945) predlaga ustreznico *premenščina*, v virih pa se pojavlja prevod *deseti denar*, gl. AS 31, škatla 57, f. 48, reg. f. 10/1, *Poduk kakó se je za dohodke oglasiti, ki so po postavah od 7. septembra 1848 in 4. marca 1849 z odškodovanjem odpravljani* (v nadaljevanju: Poduk 1850), § 48.

²¹⁴ Patent 7. septembra 1848, 6. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 9–12; Ukaz 12. septembra 1849, § 17, 42, 49.

²¹⁵ ODZ, § 359; Patent 4. marca 1849, § 5–7, 19; Ukaz 12. septembra 1849, § 11–12. Za pregled odpravljenih in odkupljivih, Grünberg, *Grundentlastung*, str. 52–54; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 25–35. Za splošen zgodovinski prikaz podložniških bremen, Blaznik, *Podložniške obveznosti*.

ostanki za leto 1848, od katerih se je odštela le ena šestina, sicer pa so jih morali v celoti plačati kmetje. Prav tako se je pri primščinah izračunala tridesetletna povprečna vrednost, od katere se je odštelo le 20-odstotni pavšal, preostanek odškodnine pa so morali poravnati podložniki sami.²¹⁶ Skupni znesek vseh odpravljenih upravičenj nekdanjega zemljiškega gospoda, od katerega so bili odšteti navedeni pavšali, je predstavljal tako imenovano *letno odškodninsko rento*, ki so jo pomnožili z 20 in na ta način določili *odškodninski kapital*. Odškodninski kapital je bil zavarovan s hipotekami na odvezanih zemljiščih. Za vplačevanje in nakazovanje odškodnine je bilo na deželni ravni vzpostavljeno posebno telo, sprva državna blagajna za zemljiško odvezo v Ljubljani, od leta 1851 pa direkcija zemljiškoodveznega fonda. Fond je v korist prejemnikov odškodninskega kapitala leta 1856 izdal tudi prenosne obveznice, ki so se obrestovale po 5-odstotni meri.²¹⁷ V tem oziru je zemljiška odveza prispevala k razvoju finančnih trgov v Avstrijskem cesarstvu.

4.2 Struktura zemljiškoodveznih organov

Izvedbo zemljiške odveze v vsaki deželi so vodile deželne komisije. Ukaz 12. septembra 1849 je vzpostavil deželno komisijo na Kranjskem. Za predsednika je bil imenovan Karel Ulepič, poslanec v dunajskem državnem zboru, ki je v pomarčnem obdobju zasedal več višjih upravnih funkcij, obenem pa je bil med leti 1843 in 1850 tajnik Historičnega društva za Kranjsko.²¹⁸ Ob njem so komisijo sestavljali še dva inšpektorja, ki sta bila oba hkrati zaposlena kot substituta na novoustanovljenem državnem pravdništvu oz. tožilstvu, tajnik, pet članov komisije, ki jih je imenovalo notranje ministrstvo, in po trije voljeni predstavniki upravičencev in zavezancev, en za vsako nekdanjo kresijo.²¹⁹ Voljeni člani so se od imenovanih razlikovali tudi po dekorju. Zaradi vzdrževanja videza, da delajo za svoje volivce, in ne za državo, voljenim članom namreč ni bilo dovoljeno nositi uniform, čeprav je za dovoljenje, da nosi »uradno obleko«, prosil eden izmed predstavnikov zavezancev, Emanuel Matavšek.²²⁰ Poleg članov z volilno pravico so bili pri komisiji zaposleni še pisarniški delavci in dnevničarji, za katere je notranji minister Bach Ulepiču svetoval, naj jih vzame »iz presežnega pisarniškega in manipulacijskega osebja« pri drugih uradih.²²¹

²¹⁶ Patent 4. marca 1849, § 16–19, 26; Ukaz 12. septembra 1849, § 14, 47, 49; Poduk 1850, § 47.

²¹⁷ Patent 4. marca 1849, § 22; Ukaz 12. septembra 1849, § 57–58; Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 234; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 35–36.

²¹⁸ Janša-Zorn, *Delovanje zgodovinskih društev*, str. 65.

²¹⁹ Poimenski sestav deželne komisije je naveden v več virih. AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3 vsebuje seznam skoraj vsega zaposlenega osebja v deželni in okrajnih komisijah na Kranjskem konec julija 1850 (gl. tabelo s 3. avgusta 1850 z naslovom »Personal- und Gebühren-Stand«, priložena Ulepičevi noti z istega dne); Kmetijske in rokodelske novice, 7, 47, 21. 11. 1849, str. 203. Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 42–46) prav tako povzema sestavo deželne komisije, a za razliko od Novic našteva le 4 imenovane člane. O načinu imenovanja in predvideni sestavi Ukaz 12. septembra 1849, § 69–72. O poklicu inšpektorjev gl. Ljubljanski časnik, 2, 44, 3. 6. 1851, str. 173.

²²⁰ AS 43, reg. fascikel 1 (normalije), dopis notranjega ministrstva 21. septembra 1850.

²²¹ Instruction für den zur Durchführung von Grundentlastung im Herzogthum Krain

Deželna komisija je Kranjsko razdelila v deset okrajev, ki so se ravnali po novih pomarčnih sodnih okrajih, in za vsakega od njih imenovala posebno komisijo. Medtem ko je bila deželna komisija pristojna za izdajanje navodil in splošni nadzor nad potekom del, so okrajne komisije vodile konkretne postopke, preverjale prijave upravičencev za odškodnino, zbirale dokaze, izvajale obravnave z upravičenci in zavezanci ter izdajale odločbe v zadevah. Prvega marca 1850 je deželna komisija izdala enotno inštrukcijo za delo okrajnih komisij na Kranjskem. V prvi polovici leta 1850 je sledilo oblikovanje posameznih komisij. Zadnji sta bili junija konstituirani komisiji v kočevskem in črnomeljskem okraju.²²² Vse okrajne komisije so imele enako tričlansko sestavo. Za vodenje poslov je skrbel »vodilni komisar«, ki ga je deželna komisija izbrala iz vrst političnih uradnikov. Za pravna vprašanja in zaslišanje prič, »pametnikov« (*Gedemänner*) in izvedencev je bil zadolžen »pravoznanec« (*Rechtskundige*).²²³ Zadnji član komisije je bil ekonom, izkušen v podložniških zadevah in vodenju računov. Kot deželna komisija so tudi okrajne komisije vse vsebinske odločitve sprejemale z absolutno večino glasov. Poleg treh članov so bili pri vsaki okrajni komisiji zaposleni še aktuar in približno dva manipulanta, ki pa niso imeli pravice glasovanja.²²⁴

Za vsaj sedem od desetih pravoznancev pri okrajnih komisijah lahko z gotovostjo trdimo, da so bili zaposleni bodisi kot namestniki državnega pravnika bodisi kot okrajni sodniki.²²⁵ Pri tem je treba paziti, da pod oznako okrajni sodnik načeloma niso mišljeni pomarčni okrajni sodniki, ki so začeli delovati šele 1. julija 1850, temveč izvajalci prvostopenjskega sodstva v predmarčnih okrajnih gosposkah oz. komisariatih.²²⁶ Že »predmarčni« okrajni sodniki pa so morali imeti opravljen vsaj pravniški izpit, kar je preverjalo apelacijsko sodišče v Celovcu.²²⁷ Vodje komisij so bili načeloma izbrani izmed nekdanjih okrajnih komisarjev oz. novoimenovanih okrajnih glavarjev, a tudi med njimi najdemo sodne uslužbence. Predstojnika kamniške in kočevske komisije sta bila denimo oba okrajna sodnika, slednji pa je bil, tako kot vodja okrajne komisije v Kranju, povrh še svetnik deželnega sodišča (*Landesgerichtsrath*).²²⁸ Pravosodni uslužbenci so tudi v drugih avstrijskih deželah

bestellten Herrn Ministerial-Commissair (24. september 1849), AS 43, reg. f. 1, normalije (v nadaljevanju: Inštrukcija Ulepiču 24. september 1849). Transkript inštrukcije se nahaja v Krošl, *Zemljiška odveza*, priloga 4.

²²² Ljubljanski časnik, 1, 21, 11. 6. 1850 in 1, 22, 14. 6. 1850.

²²³ Prevod pravoznanec uporablja Ulepič v več okrožnicah v Ljubljanskem časniku, 1, 2, uradni list, 10. 5. 1850, in 1, 12, 10. 5. 1850. O pametnikih gl. v nadaljevanju.

²²⁴ Instrukcija za okrajne komisije, 1850, § 4–7; Ukaz 12. septembra 1849, § 74–78, 81.

²²⁵ AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3, dopisa Dominika Brandstetterja, imenovanega člana deželne komisije, z 29. in 30. januarja 1850, naslovljena na grofa Chorinskega, namestnika na Kranjskem, v zvezi z imenovanjem članov nekaterih okrajnih komisij, kot tudi v opombi 220 citirano tabelo zaposlenih v okrajnih komisijah; Ljubljanski časnik, 1, 16, 24. 5. 1850; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 50–51.

²²⁶ Tak primer je bil denimo vodja kamniške okrajne komisije Florian Konsenseg, kar je razvidno iz Brandstetterjevega dopisa 30. januarja 1850 v AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3.

²²⁷ Žontar, *Struktura*, str. 229.

²²⁸ Gl. tabelo v opombi 220, AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3; Ljubljanski časnik, 1, 12, 10. 5. 1850, str. 45.

igrali ključno vlogo pri izvedbi zemljiške odveze. Koroško deželno komisijo je denimo vodil Joseph Rack, svetnik apelacijskega sodišča.²²⁹ Za deželo Salzburg pa je bilo celo postavljeno splošno pravilo, da vodstvo okrajnih komisij prevzamejo okrajni sodniki.²³⁰ Za vodenje konkretnih zemljiškoodveznih postopkov so bili torej rekrutirani prava večji posamezniki, ki so imeli praktične izkušnje z opravljanjem pravosodne funkcije. Takšen kader je že ponotranjil ustrezna znanja in dispozicije, da podrobne zemljiškoodvezne pravne določbe razume pravno, kar je prispevalo k večji usklajenosti postopanja. Obenem pa je zaposlovanje sodnikov prispevalo k juridikalizaciji zemljiške odveze in ustvarjanju vtisa, da okrajne komisije izvajajo nevtralen postopek, ki strogo sledi pravni logiki, in ne politične reforme zemljiških premoženjskih razmerij.

Praksa okrajnih komisij je bila relativno izčrpno kodificirana z ukazom notranjega ministrstva in inštrukcijo deželne komisije za okrajne komisije. Vseeno pa splošni akti niso mogli predvideti vseh situacij, na katere so komisije naletele pri svojem delu. Če okrajni organi niso bili prepričani, v katero kategorijo spada določena dajatev ali kako pravilno voditi postopek, so za nasvet prosili deželno komisijo. Ta je na prošnjo okrajnih komisij nato običajno sprejela splošno pravilo, po katerem so morali v prihodnje postopati uslužbenci v vseh okrajih. Tako je denimo 15. aprila 1850 »zaradi posebnega primera« deželna komisija odločila, da odškodnina za odpravo »tlake vojnih invalidov« (*Patentalrobot*) ne sme presegati zakonsko predpisane višine. V isti odločbi je tudi pojasnila, da so »naravne dajatve od mlajev« ali »majskih dreves« (*Maibäumen*) nedopustne in morajo zato biti odpravljene brez odškodnine.²³¹ Izrek deželne komisije po eni strani ponazarja, kako raznolika in specifična so lahko bila bremena, ki so jih morale okrajne komisije zvesti na enotno denarno vrednost. Po drugi strani pa nakazuje, kako je deželna komisija v odziv na kompleksne in mejne primere razvijala zemljiškoodvezna pravila in na ta način sproti standardizirala delovanje okrajnih komisij.

Poleg dela na samih zemljiškoodveznih postopkih so imele deželna in okrajne komisije tudi nalogo, da razjasnjujejo zmotna razumevanja zemljiškoodveznih predpisov, ki so krožila v javnosti, in »vse stranke prepričajo o blagodejnosti«, ki jo bo prinesla zemljiška odveza.²³² S sodobnejšimi besedami – morale so vršiti propagando in preganjati »lažne novice«. Iz obdobja med 1850 in 1852 je ohranjenih več poročil o »verižnih pismih« in demagoških župnikih, ki so kmete prepričevali, da jim po zakonu v resnici ni treba plačati odškodnine za odpravljena bremena.²³³ Med kmeti so se zlasti naglo širile tiskane kopije besedila, ki naj bi predstavljalo pristni cesarski patent, ki ga komisarji prikrivajo, ker v njem piše, da so vsa bremena

²²⁹ Bäck, *Grundentlastung*, str. 116–117.

²³⁰ *Erlaß des Oberlandesgerichts in Linz vom 13. Juni 1850*, str. 589–590.

²³¹ AS 43, reg. f. 1 (normalije), dopis deželne komisije vsem okrajnim komisijam z dne 15. maja 1850. Mesec in pol kasneje, 1. junija 1850, je deželna komisija zaradi drugega primera, do katerega je prišlo pred eno od okrajnih komisij, zapovedala, kako je treba razlagati paragrafe ministrskega ukaza, ki urejajo vodenje zapisnika glede poskusa sklenitve poravnave med odškodninskim upravičencem in zavezancem.

²³² Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²³³ Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 92.

ukinjena brez odškodnine.²³⁴ V tovrstnih sicer lažnih obljubah so kmetje, razočarani nad izplenom debat v dunajskem državnem zboru, našli dobrodošlo interpretacijo in oporo za svoje neuslišane zahteve. Celoten potek zemljiške odveze so namreč spremljali organizirani kmečki upori. Povečini so potekali tiho, tako da se kmetje niso udeležili zemljiškoodveznih obravnav ali pa se niso hoteli podkrižati oz. podpisati pod akte, ki so jih izdajale komisije. Da je bil ta pojav relativno množičen, lahko sklepamo iz pogostih objav v časopisih, ki so kmete vedno znova prepričevale, naj vendarle konstruktivno sodelujejo v postopkih.²³⁵ V nekaterih krajih so potekali tudi aktivnejši protesti zoper delo okrajnih komisij.²³⁶ Kmetje so se prav tako vmešavali v zaprisege novoizvoljenih županov zaradi besedila prisežnega obrazca, po katerem so župani obljubili, da bodo izpolnjevali ne le občinske, temveč tudi deželne in državne zakone, v čemer so mnogi kmetje videli zavezo k plačevanju in izterjevanju odškodnine za zemljiško odvezo. V več občinah so v cerkev, kjer se je prisega odvijala, vdrli možje, ki so zagrozili, da bodo župniku in županu strgali obleko s telesa, če ne prekinejo prisega.²³⁷

Notranji minister je Ulepiču že leta 1849 predlagal, da proti teorijam zarote in uporom, ki jih te utegnejo podžgati, izkoristi javna občila – uradne objave, krožnice, brošure.²³⁸ Namestništvo na Kranjskem je za širjenje »objav v javnem interesu« sklenilo pogodbo z Jožefom Blaznikom, izdajateljem Ljubljanskega časnika, ki je z aprilom 1850 začel izhajati dvakrat tedensko.²³⁹ Drug osrednji kanal propagande so bile Kmetijske in rokodelske novice, ki so že 26. aprila 1848 na isti strani kot Prešernovo Zdravljico objavile pesem duhovnika Jožefa Hašnika z naslovom Svobodni Lenart, v kateri kmete karikira s podobo pijanega lenuha, ki ga zanima le, kako se bo rešil starih davkov.²⁴⁰ Tako v Novicah kot v Ljubljanskem časniku je bilo objavljenih več prispevkov, v katerih so uslužbenci zemljiškoodveznih komisij kmete na Kranjskem prepričevali, da se jim godi bolje kot v drugih deželah, kjer naj bi bile odškodnine še višje, in »da gospodje [okrajnih komisij], kterim je to delo izročeno, niso — kakor nekteri mislijo — najemniki grajšinskih gospok; ampak [...] služabniki Cesarja«. ²⁴¹ Kmetom so tudi dajali zgledne primere, kako si lahko izboljšajo svoj položaj, če komisijam prinesejo lastne dokaze o višini odpravljenih bremen, in jih svarili, da bodo sicer komisije same sprejele odločitev o odškodnini, zoper katero ne bodo imeli možnosti pritožbe.²⁴² Ena od

²³⁴ Ljubljanski časnik, 1, 78, 27. 12. 1850, str. 309; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 27, 3. 7. 1850, str. 112 opomba.

²³⁵ Ljubljanski časnik, 1, 27, 2. 7. 1850, str. 105; Ljubljanski časnik, 1, 78, 27. 12. 1850, str. 310; Ljubljanski časnik, 1, 20, 7. 6. 1850, str. 77; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 23, 5. 6. 1850, str. 93; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 3. 7. 1850, str. 112.

²³⁶ Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 92.

²³⁷ Polec, *Uvedba občin*, str. 713–715.

²³⁸ Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²³⁹ AS 43, reg. f. I (normalije), note grofa Chorinskega z 28. marca 1850, 18. decembra 1850 in 12. julija 1852.

²⁴⁰ Kmetijske in rokodelske novice, 6, 17, 26. 4. 1848.

²⁴¹ Ljubljanski časnik, 1, 20, 7. 6. 1850, str. 77; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 26. 6. 1850, str. 105–106 in 8, 27, 3. 7. 1850, str. 112; Ljubljanski časnik, 1, 27, 2. 7. 1850, str. 105.

²⁴² Kmetijske in rokodelske novice, 8, 27, 3. julij 1850, str. 112.

objav, ki jo je najverjetneje spisal Ernst von Lehmann, inšpektor pri deželni komisiji, je celo izrecno naslovila prikriti pristni cesarski patent, na katerega so se sklicevali kmetje. Če zaupamo Lehmannu, besedilo, ki je krožilo med kmeti, ni bilo neposredno izmišljeno, ampak je vsebovalo zapis cesarja, ki ga je razposlal 19. oktobra 1848, da bi pomiril kmečke upore. V njem naj bi zagotovil, da bo odveza izvedena. »Zmota« kmetov je bila torej le v tem, da so razumeli, da bo izvedena na način, kakršnega so zahtevali oni.²⁴³

Bojkoti in upori niso bistveno vplivali na potek zemljiške odveze, kot je razvidno iz dvomesečnih poročil, ki jih je Ulepič objavljaval v Ljubljanskem časniku. Do 10. januarja 1851, torej manj kot pol leta od oblikovanja vseh okrajnih komisij, naj bi se že končali postopki za 444 zemljiških in desetinskih gospostev, ki jim je bilo dosojenih vsega skupaj 1.448.740 goldinarjev odškodninskega kapitala za odpravljen bremena.²⁴⁴ Seveda moramo ta poročila jemati z določeno skepso, saj so poskušala odvezo prikazati kot neizogiben in pravičen proces, ki ga ovira le nekaj »slabo podučeni in podšuntani kmetov«, kot se je izrazil zgoraj omenjeni Jožef Orel.²⁴⁵ V enem izmed prvih tovrstnih poročil je Ulepič sebe in sodelujoče pohvalil, da v kranjskem okraju, »pod vodstvom umniga« sodnika Franca Kromerja, ne »pri opravičenih ne pri podložnih ni bilo pritožbe«. Na podlagi tega je zaključil: »Pri tej priložnosti se je vnovič pokazalo, kako ljudstvo na deželi pravico čisla.«²⁴⁶

4.3 Zemljiška odveza kot popis

Številke nam ne morejo povedati, kako so nastale oziroma kako so okrajne komisije ocenjevale vrednost posameznih odpravljenih dajatev in od bremena do bremena popisale zneske odškodnin. V nadaljevanju bom opisal potek zemljiškoodveznega postopka pred okrajnimi komisijami. Podobno kot katastrske izmere je imel tudi zemljiškoodvezni postopek obliko popisa, le da njegov cilj ni bil kodificirati lokalno kmetovalsko znanje v sistematično vednost o površini, mejah in donosnosti zemljišč. Namen zemljiške odveze kot popisa je bil evidentirati različna bremena, ki so obstajala v vsaki deželi, jih razvrstiti v skladu s klasifikacijo odrajtivil, ki sem jo obnovil v podpoglavju 4.1, in na ta način ekstrahirati kvantitativne podatke o njihovi vrednosti. Vzporednica med katastrom in zemljiško odvezo kot dvema primeroma popisov se nazorno kaže tudi v tem, da je deželna komisija podatke, ki so jih proizvedle okrajne komisije, organizirala v pregleden register, imenovan »zemljiškoodvezni« ali »odškodninski *kataster*«. ²⁴⁷ V teh knjigah, ki jih je po nalogu notranjega ministra vodil predstojnik deželne komisije, so bili v standardnih tabelah po abecednem vrstnem redu naštetih načeloma vsi odškodninski upravičenci in pri

²⁴³ »Posledna beseda o starim letu zavoljo zemljišniga oprostjenja« v Ljubljanski časnik 1, 78, 27. 12. 1850, str. 309–310.

²⁴⁴ Ljubljanski časnik, 2, 4, 10. 1. 1851, str. 13.

²⁴⁵ Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 3. 7. 1850, str. 112.

²⁴⁶ Ljubljanski časnik, 1, 12, 10. 5. 1850, str. 45.

²⁴⁷ AS 43, delovodniki, katastri, protokoli, Grundentlastungs-Cataster der Berechtigten; Instrukcija Ulepiču 24. september 1849; Ukaz 12. septembra 1849, § 141; Patent 4. marca 1849, § 32.

vsakem naveden sumarni znesek odškodninskega kapitala za vse glavne kategorije odvezanih dajatev – urbarialna odrajtvila, desetino, primščine, zaostanke za leto 1848 in odkupljene dajatve. Poimenovanje *kataster* ni naključno, temveč nakazuje na to, da so zemljiškoodvezne komisije ustvarjale enak tip vednosti o odvezanih bremenih kot katastrski merilci in komisarji o zemljiščih in njihovih proizvodih, čeprav je v prvem primeru tako ustvarjena vednost nato služila preobrazbi premoženjskih razmerij, v drugem pa obdavčenju. Ambicija tega podpoglavja je tako dvojna. Po eni strani bom orisal, kako so okrajne komisije izdelale inventar podložniških bremen. Po drugi strani pa bom na podlagi obravnave postopkov in virov, s pomočjo katerih so komisije ustvarjale vednost o odvezanih bremenih, pokazal, da informacij velikokrat niso ustvarjale na novo, npr. s pomočjo terenskih ogledov, zasliševanja in drugih metod ekstrakcije lokalnih znanj, temveč so se neposredno opirale na rezultate katastrskih popisov. Videli bomo torej, kako so katastrski podatki, katerih okoliščine nastanka sem predstavil v 2. in 3. poglavju, v zemljiški odvezi nastopali kot predpostavljena, dana dejstva. Prav v možnosti opiranja na rezultate katastrskih popisov lahko najdemo enega od glavnih vzrokov za hiter in v večji meri neoviran potek zemljiške odveze.

Izhodišče celotnega zemljiškoodveznega postopka so bile »prijave« oz. »oglasitve« (*Anmeldung*) upravičencev, v katerih so morali navesti odpravljena bremena, za katera so uveljavljali odškodnino, in osnovne podatke in dokazila za njihov obračun, zlasti v kateri katastrski občini in pod katero parcelno številko se nahaja podložno posestvo, kakšna je njegova površina, ime zavezanca, stvar oz. aktivnost, v kateri se dajatev izpolnjuje, obseg bremena, v kakšni meri ali teži je odmerjeno, obstoj morebitnih protidajatev, poleg tega pa so morali upravičenci že izračunati in v tabelah navesti podatek o ocenjeni denarni vrednosti dajatve.²⁴⁸ Deželna komisija je upravičencem naročila, naj v rubriki »opombe« navedejo tudi morebitne spore ali dvome glede obstoja ali vrste odpravljenih dajatev.²⁴⁹ Prijave so morali upravičenci izpolniti posebej za vsak svoj dominij in vsako glavno kategorijo dajatve ter jih poslati na sedež deželne komisije, ki se je nahajal v prvem nadstropju ljubljanskega lontožja.²⁵⁰ Za prijavo urbarialnih dajatev je bil določen datum 1. maj 1850, za primščine 1. junij in za desetino 1. avgust, a je bilo že s pismom notranjega ministra decembra 1849 predvideno, da se rok lahko podaljša. Tudi če upravičenci prijave niso oddali, njihovi prejemki niso ugasnili, temveč so prijavne tabele na stroške upravičenca na podlagi razpoložljivih informacij izpolnile okrajne komisije same.²⁵¹ Podobno kot terezijanska rektifikacija je torej tudi zemljiškoodvezni popis temeljil na izpovedi oziroma samopopisu zemljiških gospodstev. Da bi poenotili način zbiranja podatkov o bremenih, so že ministrski ukazi za posamezne dežele

²⁴⁸ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 19.

²⁴⁹ Poduk 1850, § 5; Ukaz 12. septembra 1849, § 93.

²⁵⁰ Dominij (*Dominium*) se v okviru zemljiške odveze uporablja kot nadpomenka za zemljiška gospostva različnih razsežnosti: grofovina (*Grafschaft*), gospostvo (*Herrschaft*), graščina (*Gut*), grajščina (*Gült*), dvorec (*Hof*). Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 63) *Dominium* prevaja kot »imenje«, vendar njegova odločitev ni optimalna, saj se imenje v virih pojavlja kot slovenska ustreznica za *Gült*, kot opozarja Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 235.

²⁵¹ AS 43, reg. f. 1 (normalije), dopisa notranjega ministra z 8. in 17. decembra 1849.

predpisali standardne obrazce, v katere so morali upravičenci ukalupiti svojo prijavo. Ti obrazci so bili za Kranjsko, Koroško, Štajersko, Goriško in Gradiščansko, Trst in Istro enaki.²⁵² Notranji minister Bach je dal navodilo predstojnikom deželnih komisij, naj obrazce poenostavijo, če se jim zdi primerno.²⁵³ Deželna komisija za Kranjsko je 1. januarja 1850 izdala poseben razglas, h kateremu so bili priloženi dvojezični slovensko-nemški formularji za prijavo dajatev in »Poduk«, v katerem je deželna komisija razložila posamezne rubrike priloženih tabel in kako jih pravilno izpolniti.²⁵⁴ Kot je zapisal Ulepič v Ljubljanskem časniku, je bil namen Poduka, da se prijave »kar je mogoče v pripravnim redu in enakolično naredi«.²⁵⁵ Tabelarni obrazci in navodila za njihovo izpolnjevanje so vsilili enotno formo, ki je zagotovila, da so podatki in dokazila, ki so jih v svojih prijavah zbirali upravičenci, pred deželno komisijo prispeli v že urejeni, standardni obliki. Prav tako so upravičence prisilili, da svoje zahteve izrazijo v uradni, poenoteni zemljiškoodvezni taksonomiji podložniških dajatev. Poduku so bili namreč priloženi štirje ločeni formularji za vsak temeljni razred dajatev oz. »glavno vrsto prijavnega predmeta« – desetino, urbarialne dajatve, primščine in zaostanke za leto 1848. V Lontovž posledično niso prispeli proste izpovedi posameznih dominijev, pripravljene po različnih vzorcih, ki bi jih komisija šele morala organizirati v register podatkov, temveč je komisija v roke dobila že zgoščene skupke prečiščenih informacij, ki so bile za vsakega upravičenca predstavljene v enakih preglednih tabelah. Deželna komisija je tako na zainteresirano stranko prevladala delo primarnega popisa vseh osnovnih podatkov in dokumentov, potrebnih za izvedbo odveznega postopka.

Vloga okrajnih komisarjev je bila po drugi strani v glavnem zamejena na pregled in preizkus prijav, ki so jih oddali upravičenci. Deželna komisija je prispeli prijave sproti posredovala okrajnim komisijam, v pristojnost katerih so sodili posamezni dominiji.²⁵⁶ Okrajne komisije so prijavnne operate načeloma preizkušale v prisotnosti upravičencev oz. njihovih pooblaščenecv. Pri tem so morale zlasti preveriti, ali se uveljavljani prejemi skladajo s posameznimi listinami, npr. pogodbami, evidenca-mi, kot sta deželna deska in kataster, ter z zemljiškoodveznimi in drugimi pravnimi predpisi. Zlasti so morale paziti, ali so dajatve pravilno klasificirane, da upravičenci denimo niso odkupljivih bremen prijavi kot odpravljenih ali pa zahtevali odškodnine za dajatve, odpravljene brez nadomestila. Prav tako so morale biti pozorne, da prijavljeno breme ni nedopustno z vidika veljavnih zakonov, kot recimo tlaka, ki bi presejala maksimalno dovoljeno število dni po robotnem patentu, ali pa prej omenjene naravne dajatve od mlajev. Prepovedana so bila tudi vsa bremena, ki so

²⁵² Za Kranjsko, Koroško in Štajersko gl. ukaze v zbirki zakonov, v katerih se nahaja citirani Ukaz 12. septembra 1849. Ukaz za Goriško in Gradiščansko, Trst in Istro je ohranjen v AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁵³ Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²⁵⁴ AS 31, f. 48, škatla 57, reg. f. 10/1, *Razglas c.k. deželne komisije za oprosteno zemljiš na Krajskim zastran oglasov za prejemšine, ktere se imajo ali primerno odškodovati ali odkupiti* (v nadaljevanju: Razglas 1850) in Poduk 1850. Za Goriško in Gradiščansko so bili formularji nemško-slovensko-italijanski. Ohranjeni so v AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁵⁵ Ljubljanski časnik, 1, 6, 19. 4. 1850, str. 22.

²⁵⁶ Ukaz 12. septembra 1849, § 99; Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 14.

obstajala v času terezijanske rektifikacije, a jih zemljiška gospodstva niso napovedala.²⁵⁷ V tej prepovedi se lepo odražata glavna učinka terezijanske rektifikacije – fiksiranje podložniških dajatev in preobrazba evidenc o bremenih v državno vodene registre –, hkrati pa je zaradi nje terezijanski kataster v zemljiškoodveznih postopkih nastopal kot ključno dokazno sredstvo. Okrajne komisije so popravke lahko načeloma vnesle neposredno v prijavnne tabele in bodisi izbrisale bodisi znižale prijavljeni prejemek, razen če je upravičenec temu ugovarjal ali če komisije same niso bile prepričane o razvrstitvi oz. dopustnosti prijavljene dajatve. V tem primeru so za odločitev prosile deželno komisijo, kot smo videli v zvezi s tlako vojnih invalidov in plodovi mlajev.²⁵⁸ Da bi komisije lahko preverjale zakonitost prijavljenih prejemkov, so morale imeti pregled nad preteklimi akti, ki so regulirali podložniška razmerja. Deželna komisija je »natančno znanje (*Kenntniß*) teh norm« celo označila za »poklicno dolžnost« okrajnih komisarjev.²⁵⁹ V ta namen so morale komisije šele zbrati relevantno pravo. Rezultat tega pravnozgodovinskega popisa je viden v današnjem arhivskem fondu, ki vsebuje serijo patentov, dekretov in ukazov od začetka vladavine Marije Terezije do konca predmarčne dobe.²⁶⁰ Nalogo evidentiranja prava je zagotovo olajšalo dejstvo, da je Ulepič že leta 1848 v okviru Historičnega društva za Kranjsko ustanovil in uredil zbirko normalij, ki naj bi obsegala več kot 3.000 pravnih aktov.²⁶¹ Poleg pridobivanja informacij glede vrste in obsega bremen ter njihovih pravnih naslovov je bil tako eden od objektov zemljiškoodveznega popisa tudi kompiliranje pravnih aktov, relevantnih za zemljiško odvezo, v urejeno zbirko »podložniškega prava«.

Okrajna komisija je po preizkusu prijav izračunala letno količino in denarno vrednost bremen za vsako podložno posest in povabila zavezanega posestnika pred komisijo, da ga obvesti o odškodnini, ki se uveljavlja zoper njega, in zasliši o njegovem videnju zadeve.²⁶² Šele na tej točki so torej v obravnavo vključili tudi zavezance, vendar se, kot je bilo izpostavljeno, na vabilo pogosto niso odzvali. Kmetje so lahko načeloma z lastnimi listinami, npr. prepisnimi pismi (*Schirmbriefe*) ali dajatvenimi knjižicami (*Gabenbücheln*), pričami in drugimi dokazi izpodbijali dejstveni obstoj dajatve, njen pravni naslov ali izračunano vrednostno oceno, lahko pa so dajatev tudi priznali ali se z upravičenci poravnali, kar so morale okrajne komisije posebej spodbujati.²⁶³ Po zaključku obravnave so okrajne komisije izdale »odvezni izrek« (*Entlastungsausspruch*), izpolnjen na tiskan formular, ki ga je predpisala deželna komisija. Ti »odvezni akti« (*Entlastungsurkunden*) so predstavljali odločbo v zadevi, zoper katero sta stranki lahko vložili pritožbo na deželno komisijo.²⁶⁴ Okrajne komisije so zneske iz odveznih aktov zbrale v tako imenovane

²⁵⁷ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 14, 17–18, 21–23; Ukaz 12. septembra 1849, § 105.

²⁵⁸ Ukaz 12. septembra 1849, § 108; Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 20.

²⁵⁹ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 22

²⁶⁰ Gl. AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁶¹ Janša-Zorn, *Delovanje zgodovinskih društev*, str. 97.

²⁶² Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 36.

²⁶³ Ukaz 12. septembra 1849, § 107, 110.

²⁶⁴ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 40–50, prilogi 7 in 8; Ukaz 12. septembra 1849, § 118–121.

glavne izkaze (*Hauptausweis*), ki so vsebovali pregled vseh odškodnin, prisojenih posameznemu upravičencu.²⁶⁵ Ko je predstojnik deželne komisije po zaključku pritožbenih postopkov in ponovne preverbe izračunov potrdil odvezne akte in glavne izkaze, so dobili status listine, na podlagi katere je bilo mogoče zahtevati vpis v zemljiško knjigo, v kateri sta bili evidentirani lastninska pravica kmetov in hipoteka, s katero je bil zavarovan odškodninski kapital.²⁶⁶

V zemljiškoodveznem postopku so poleg dokazil, ki jih je k svoji prijavi priložil upravičenec, lahko okrajne komisije na zahtevo strank ali po lastni presoji zaslišale priče in »pametnike«, kakor je Janez Bleiweis prevedel nemški izraz *Gedenkmänner*, ki dobesedno pomeni »možje spomina«.²⁶⁷ Iz zemljiškoodveznih predpisov je možno razbrati, da so bili *Gedenkmänner* obravnavani kot posebna vrsta prič, za katere se je štelo, da posedujejo izrazito široko znanje oz. spomin glede lokalnih razmer. Inštrukcija je denimo predvidevala, da se jih zasliši o izvoru nekega bremena, ko okrajna komisija ni prepričana, ali ga je treba odpraviti brez odškodnine.²⁶⁸ V postopku je lahko izvid o spornih vprašanjih glede vrednosti odpravljenih dajatev podal tudi izvedenec oz. po Bleiweisu »umetnik« (*Sachverständige*) ali pa se je za sprejem odločitve o ugovoru zoper vrednost bremena oblikovalo razsodišče, v katero je vsaka stranka imenovala enega »razsodniga moža« (*Schiedsmann, Schiedsrichter*).²⁶⁹

Splošna pravila za izvedbo zemljiške odveze so torej še vedno predvidevala podobne vire informacij kot predhodni popisi, kar je zlasti razvidno iz napotila k zasliševanju izkušenih mož in kodificiranju »živega spomina«. Vseeno pa je o pričah, pametnikih, umetnikih in razsodnikih znanega bolj malo. Ukaz notranjega ministrstva in inštrukcija za okrajne komisije za razliko od denimo katastrskih aktov ne zapovedujeta, kakšen profil ali kompetence bi morale imeti te osebe. Na podlagi pregledanega arhivskega gradiva, v katerem je popredmeteno postopanje okrajnih komisij, lahko trdim, da je bilo sodelovanje teh oseb v postopkih redko. V operatih za gospostvo Haasberg, enem izmed največjih dominijev, za katerega je postojnska okrajna komisija izdala več kot 2.000 odveznih aktov, ni ohranjen niti en primer zaslišanja priče, pametnika, izvedenca ali ustanovitve razsodišča. Seveda je možno, da zapisniki o zaslišanju ponekod niso ohranjeni ali da so bila pri nekaterih gospostvih zaslišanja bolj pogosta. A že sam podatek, da je deset okrajnih komisij, sestavljenih iz pet do sedem zaposlenih, uspelo v približno treh letih in pol dokončati 161.844 postopkov glede desetine in 146.874 glede urbarialnih da-

²⁶⁵ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 52–53; Ukaz 12. septembra 1849, § 122.

²⁶⁶ Ukaz 12. septembra 1849, § 130. Vloge za vpis v deželno desko po zaključku zemljiškoodveznih postopkov so ohranjene denimo v AS 43, reg. fascikel 4 (gospostvo Haasberg). Prav tako so ohranjene v fondih okrajnih sodišč, gl. npr. AS 323, tehnični enoti 33 in 268.

²⁶⁷ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 32, priloga 5. Bleiweisa kot prevajalca omenja Ulepič v pismu notranjemu ministrstvu 19. 11. 1849, AT-OeStA/AVA, Mdl, Allgemeine Reihe, Akten (1. teil), 119, prot. 24561/628 ex 1849. Prim. Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 38, ki je menil, da je bil prevajalec Franc Miklošič.

²⁶⁸ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 25.

²⁶⁹ Patent 4. marca 1849, § 30; Ukaz 12. septembra 1849, § 83–84, 115; Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 11 c), 30, 33, priloga 6.

jatev, kaže, da so se zemljiškoodvezne obravnave v večini primerov najverjetneje zaključile brez obsežnejšega dokaznega postopka.²⁷⁰

Eden glavnih razlogov, zakaj so se okrajni komisarji lahko v večji meri izognili iskanju primernih informatorjev in zasliševanju živega spomina, je, da so se v postopkih opirali na že popisano in v sistematično obliko rektificirano lokalno znanje, vsebovano v treh katastrih. Že Poduk deželne komisije je upravičencem kot glavne vire, s pomočjo katerih naj izpolnijo prijavne obrazce, priporočil terezijanske, jožefinske in franciscejske katastrske operate.²⁷¹ Informacije iz katastra so bile uporabljene za razreševanje treh glavnih vprašanj v zemljiškoodveznih postopkih: (1) obstoj odpravljenih dajatve, (2) pravna podlaga in dopustnost odpravljenih dajatve in (3) izračun njene denarne vrednosti.

Kot sem že večkrat poudaril, je v zvezi s prvima dvema vprašanjema kot privilegirano dokazno sredstvo služil terezijanski kataster, saj drugi dve izmeri nista beležili podložniških bremen. Zaradi rektifikacijske norme, po kateri so zamolčani prejemki gospostev od podložnikov ugasnili, so terezijanski kataster in rektificirani urbarji od petdesetih let 18. stoletja postali osrednja evidenca podložniških bremen.²⁷² Kot je naročala inštrukcija za okrajne komisije: »Pri vseh tako imenovanih rustikalnih nepremičninah (*Rustical-Realitäten*) je treba vedno v zakup vzeti Rektifikatorij.«²⁷³ Druge listine, kot so pogodbe, kupna in prepisna pisma itd., so prišle v poštev predvsem za dokazovanje bremen, ki so nastala po izdelavi terezijanskega katastra. Na rektifikacijske dokumente se niso sklicevali le upravičenci, temveč tudi kmetje. Prebivalci občine Gornje Jezero v okraju Lož v postojnskem okrožju so se na primer 14. junija 1852 pritožili zoper odvezne akte, ki so gospostvu Haasberg priznali odškodnino za ukinjeno činžno žito (*Zinsgetreide*), češ da ta dajatev ni bila rektificirana in ni navedena v dajatvenih knjižicah. V pritožbi kmetje priznavajo, da se niso udeležili obravnave pred okrajno komisijo, a samo zato, ker je »nam preprostim kmečkim ljudem takrat manjkal ustrezen pouk«. Deželna komisija je pritožbo spoznala za »povsem neutemeljeno«.²⁷⁴ Podobno so se na nerektificiranost činžnega žita in posledično neupravičenost zaračunane odškodnine v svoji pritožbi 22. decembra 1852 sklicevali tudi predstavniki sosednjih občin Martinjak, Žerovnica in Grahovo, a enako neuspešno. V obeh primerih je deželna komisija ugotovila, da je obračunano činžno žito v skladu s katastrskimi operati in rektificiranimi urbarji.²⁷⁵ Kar je bistveno, je, da nobena stran ni izpodbijala verodostojnosti samega katastra. Čeprav so kmetje iz Gornjega Jezera zatrjevali, da činžnega žita »v najstarejših časih nikoli niso odrajtovali« (*in der ältesten Zeit niemahls geleistet haben*), niso podvomili o legitimnosti samih rektifikacijskih listin. Informacije o obstoju, vrsti in obsegu podložniških dajatev,

²⁷⁰ Za navedene podatke glede skupnega števila postopkov gl. Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 80–81.

²⁷¹ Poduk 1850, § 6.

²⁷² Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 24; Blaznik, *Podložniške*, str. 268.

²⁷³ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 22. Podobno tudi Ukaz 12. septembra 1849, § 109.

²⁷⁴ AS 43, reg. f. 4 (gospostvo Haasberg).

²⁷⁵ AS 43, reg. f. 4 (gospostvo Haasberg).

ki jih je terezijanski kataster fiksiral na podlagi izpovedi upravnikov gospostev in sosesk sredi 18. stoletja, so bile torej v teh zemljiškoodveznih postopkih privzete kot neprevpraševana dejstva. Stanja, popisane v katastru, se ni ponovno preverjalo tako, da bi se recimo zasliševalo osebe, v katerih se je obdržalo znanje in spomin o izpolnjevanju te sporne dajatve. Polemika je bila zamejena izključno na vprašanje, kaj zares piše v rektificiranem urbarju in dajatvenih knjižicah.

Franciscejski kataster je bil pomemben predvsem za identifikacijo odvezane zemljiške parcele ter oceno vrednosti odpravljenih dajatev in posledično določitev višine odškodnine. Vse dajatve, ki niso bile že izražene v denarju, zlasti urbarialna odrajtvila v naravi in delu ter desetina, so bile namreč preračunane v denar na osnovi katastrske cenovne tarife.²⁷⁶ V ta namen so davčni uradi pripravili sezname katastrskih cen za vsako občino, ki so bili posredovani pristojnim okrajnim komisijam. Upravičenci so lahko pri izpolnjevanju prijav preverili katastrske cene pri okrajni komisiji, davčnih uradih ali okrajnih glavarstvih. Prav tako so davčni uradi morali upravičencem v zameno za »primerno nadomestilo« izdati prepis katastrske mape ali izvleček iz katastrskih operatov, da so v prijavnih tabelah lahko ustrezno opredelili parcelno številko, katastrsko občino in površino zavezanega zemljišča.²⁷⁷

Za urbarialne naravne dajatve, ki so se izpolnjevale v obliki določene količine pridelka, je bil postopek izračuna vrednosti relativno preprost: upravičenci oz. okrajna komisija so s pomočjo katastra opredelili, v katero katastrsko občino spada podložna parcela, preverili, v katero cenovno stopnjo sodi občina, in nato glede na tarifo izračunali, koliko je vredna na primer masa pšenice, ki jo je moral nekdanji podložnik letno plačevati gospostvu.²⁷⁸ Če za določeno občino ni bilo katastrskega podatka o ceni posameznega pridelka, je ministrski ukaz za Kranjsko predpisoval, da se za osnovo vzame katastrska cena tiste sosednje občine, v kateri je bila cena žita najbolj primerljiva.²⁷⁹ Zemljiškoodvezni predpisi so tako širili uporabo katastrskih cen iz ene občine na drugo, podobno kot že katastrski cenilni komisarji, ko za neko občino niso mogli pridobiti informacij o cenah. Za malo pravdo (*Kleinrechte*) in druge manjše naravne dajatve, kot so kokoši, jajca, kostanji, maslo ipd., je deželna komisija v prilogi k inštrukciji za okrajne komisije uvedla posebno cenovno tarifo, saj je kataster popisal le cene glavnih kmetijskih izdelkov.²⁸⁰

Na primerljiv način je potekala cenitev tlake. Izhodiščno se je predpostavilo, da vrednost enega dneva ročne ali vprežne tlake znaša eno tretjino katastrske cene za dan svobodnega ročnega ali vprežnega dela. Pri vprežni tlaki se je to razmerje prilagajalo glede na velikost in vrsto vprege. V primeru, da za določeno občino ni obstajala katastrska cena dela, se je kot pri naravnih dajatvah upoštevala cena v sosednji občini z najbolj primerljivo ceno žita. Od seštete vrednosti se je enako odštelo protidajatve in enotretjinski pavšal. Ker je tlako pogosto izpolnjevala sose-

²⁷⁶ Patent 4. marca 1849, § 9–10.

²⁷⁷ Ukaz 12. septembra 1849, § 95–96; Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 30; Poduk 1850, § 6; Ljubljanski časnik, 1, 6, 19. 4. 1850, str. 22.

²⁷⁸ Ukaz 12. septembra 1849, § 20.

²⁷⁹ Ukaz 12. septembra 1849, § 21.

²⁸⁰ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 30 in priloga 4.

ska kot celota, se je dobljen odškodninski znesek razdelil med posamezne občane v skladu z njihovo obveznostjo oz. velikostjo parcele.²⁸¹

Najkompleksnejši je bil izračun vrednosti desetine, saj je za razliko od urbarialnih naravnih dajatev terjal dodaten korak. Ker je bila desetina opredeljena kot delež (navadno deseti) od določenega plodu nekega zemljišča, so morali upravičenci oz. okrajna komisija iz katastra poleg cenovne tarife vzeti tudi podatek o tem, v kateri razred donosnosti spada konkretno podložno zemljišče. Od velikosti donosa je bil namreč odvisen letni obseg desetine in posledično njena denarna vrednost. Za ovrednotenje žitne in vinske desetine (*Getreidezehent*, *Weinmostzehent*) so bile načeloma na voljo katastrske cene, medtem ko so za malo oz. »krvno« desetino (*Blutzehent*), ki je zajemala delež v živalskih plodovih, upravičenci in okrajne komisije načeloma uporabili cenovno tarifo za malo pravdo, ki jo je predpisala deželna komisija, ali pa so si pomagali z drugimi evidencami, npr. desetinskimi registri. Dobljen letni znesek odškodnine za desetino se je preračunal na en spodnjeavstrijski joh. Na ta način se je nato določil sorazmerni delež desetine, ki je odpadel na konkretno podložno zemljišče v občini. Če se je na primer v neki občini nahajalo 1200 kvadratnih klafter njiv drugega kakovostnega razreda in je bila neka podložna parcela iz tega razreda velika 400 kvadratnih klafter, je na njenega lastnika odpadla tretjina izračunane odškodnine za desetino.²⁸² Problem pri tem izračunu je bil, da predpostavlja, da so z desetino obremenjena vsa zemljišča določenega kakovostnega razreda v katastrski občini, in da se meje katastrskih občin pogosto niso prekrivale z mejami desetinskih gospostev. Ljubljanska okrajna komisija je tako v Ljubljanskem časniku kmete pozvala, naj pridejo na obravnave in popravijo morebitne napake, saj se zna zgoditi, da desetinski gospodi »vse posestnike ene katastrske soseske ... v svojo desetino spišejo«, čeprav posamezni kmetje desetine niso dolžni njim, nato pa za ista zemljišča uveljavlja desetino še drugi, dejanski desetinski gospod.²⁸³

Cene, ki so jih slabi dve desetletji pred zemljiško odvezo zbrali in »popravlili« katastrski komisarji, so bile v zemljiški odvezi privzete kot abstraktno merilo za ovrednotenje odpravljenih dajatev. Z ukazom je ministrstvo celo določilo, da pritožba zoper znesek izračunane odškodnine ni možen, kadar je vrednostna ocena osnovana na katastrskih cenah.²⁸⁴ S tem je bila zanesljivost in pravilnost katastrskih rezultatov tudi pravno posvečena. Katastrske cene so tako načeloma izločile vse druge vire, na podlagi katerih bi se lahko ovrednotila bremena. Zgolj v primeru, da cena za določen proizvod ni bila navedena v katastru ali cenovni tarifi deželne komisije, da ni bila dosežena poravnava in da je zavezanec na obravnavi ugovarjal ceni, ki jo je v prijavi navedel upravičenec, se je za ugotovitev vrednosti postavilo izvedenca ali imenovalo razsodnike.²⁸⁵ Način uporabe katastrskih cen med zemljiško odvezo jasno pokaže učinek rektificiranja lokalnega znanja v sisteme

²⁸¹ Ukaz 12. septembra 1849, § 31–32; Poduk 1850, § 37–41.

²⁸² Poduk 1850, § 11–18; Ukaz 12. septembra 1849, § 24–29.

²⁸³ Ljubljanski časnik, 1, 59, 22. 10. 1850, str. 230.

²⁸⁴ Ukaz 12. septembra 1849, § 113.

²⁸⁵ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 30.

vednosti, kot je cenovna tarifa. V zemljiškoodveznih postopkih ni več sledu, da bi bila cenovna tarifa za Kranjsko kakorkoli pogojena s prodajnimi listki trgovca Kuglerja iz Brežič, računi nekaterih novomeških gospodov o prodanem vinu, občutki Franca Zorčiča, kaj so primerne cene pridelkov v Brežicah in sosednjih občinah, ali odločitvami in ocenami cenilnih komisarjev. Preglede cen, ki so jih na osnovi popisovanja tega lokalnega znanja ustvarili katastrski cenilni komisarji, so okrajne zemljiškoodvezne komisije privzele kot dana dejstva – kot abstrakten sistem, ki je neodvisen od krajevnih praks in prepričanij v tridesetih letih 19. stoletja in ki ga je možno uporabiti kot splošno mersko lestvico za ovrednotenje dajatev z različnih območij celotne dežele.

Katastrska cenovna tarifa je praktično avtomatizirala osrednjo in potencialno najbolj sporno operacijo, ki je pogojevala celotno zemljiško odvezo: »osvobajanje« zemljišč prek pretvarjanja podložniških bremen v denarni kapital. Zato cenovna tarifa predstavlja rezultat franciscejskega katastra, ki je najbolj očitno olajšal zemljiško odvezo in na katerega se zemljiškoodvezni predpisi tudi najbolj izrecno sklicujejo. Vseeno pa se s tem ne izčrpajo vplivi katastrskih popisov na zemljiško odvezo. Tiha predpostavka izračuna vrednosti dajatev je tudi obstoj katastrskih občin kot jasno zamejenih entitet, v okviru katerih naj bi veljale enake cene. Nadalje je bilo ključno, da so upravičenci in okrajne komisije lahko s pomočjo zemljevidov in katastrskih operatov razbrali, v katero občino sploh spadajo posamezne podložne parcele. Kot smo videli v podpoglavjih 3.2 in 3.3, je šele franciscejski katastrski popis zaokrožil in medsebojno uskladil meje parcel in občin, zaradi česar so izvajalci zemljiške odveze lahko brez večjih zapletov locirali ustrezno cenovno tarifo za konkretno podložno posest. Določitev odškodnine za odpravljen desetino in tlako, ki je odpadla na posameznega podložnika, je bila izrazito pogojena s katastrskimi podatki o površini parcel. Pred jožefinskim in franciscejskim katastrom zemljiškoodvezne komisije ne bi razpolagale s podatkom o površini kot enotnim merilom za razdelitev odškodnine za odpravljen tlako in desetino med posamezne kmete. Izračun odškodnine za desetino se je poleg tega opiral na uvrstitev zemljiške parcele v kakovostni razred. Taksonomija, po kateri naj bi bila zemljišča v občini razvrščena v katastrske kulture in, znotraj njih, različne kakovostne razrede, je bila prav tako sistem vednosti, ki so ga komisarji oblikovali na podlagi zaslišanj in obhodov zemljišč z občinskimi predstavniki. Nazadnje pa sem v podpoglavju 3.2 pokazal, da tudi parcela ni bila samoumevna pojavna oblika zemlje kot predmeta stvarnih pravic, preden so franciscejski geometri svet zakoličili in fizično postrojili v pravilno oblikovane ploskve. Že samo dejstvo, da se v prijavnih tabelah in drugih listinah osrednji objekt zemljiške odveze – podložno zemljišče – pojmuje kot parcela, na katero se referira s katastrsko občino in parcelno številko, predpostavlja izvedbo katastrske izmere. Na vseh teh točkah so katastrski delavci s tem, ko so popisali lokalno znanje indikatorjev, občinskih predstavnikov, lastnikov zemljišč in drugih izkušenih kmetov, dobesedno pripravili teren za zemljiškoodvezne komisije. Konkretno mejnike, kmetovalske prakse, izkušnje in zavest o poteku mej so popisovalci iz znanja, ki so ga posedovale osebe na določenem kraju v času katastrskih izmer, zbrali in rektificirali v splošno veljavne trditve, npr. »Parcela št.

1 v katastrski občini X je njiva v izmeri Y kvadratnih klafter, ki spada v 2. razred«, »Cena spodnjeavstrijskega mernika pšenice v občini X je Y goldinarjev«. Te abstrakcije, ki so bile zaključek več kot petnajstletnega dela katastrskih popisovalcev, so v zemljiški odvezi nastopale kot predpostavljena izhodišča za preobrazbo zemljiških premoženjskih razmerij.

Katastrski popisi niso le olajšali dela, ki bi ga tako ali tako lahko opravile okrajne komisije, temveč so pripomogli k izključevanju sporov, ki so spremljali spremembo zemljiških premoženjskih odnosov. Komisije so lahko izračunane zneske odškodnine namesto kot plod politične volje in posameznih akterjev predstavile kot rezultat objektivnega matematičnega miselnega postopka, oprtega na podatke, ki so jih »ugotovili« strokovnjaki, nepovezani z zemljiško odvezo. Tudi če ministrski ukaz ne bi prepovedal izpodbijanja vrednostnih ocen bremen, ki so temeljile na katastrskih cenah, bi kmetje težko zares prevprašali podatke iz franciscejskega katastra, saj bi morali ponovno odkopati postopek nastajanja preglednic števil in cenovnih razredov. Mnogo lažje je soočiti mnenje žive priče ali izvedenca v postopku ali pa izpodbijati zasebno listino, ki jo uveljavlja zemljiški gospodar, kot pa dokazati, da je geometer leta 1825 napačno izmeril površino zemljišča ali da so katastrske cene nezanesljive, ker so osnovane na premajhnem vzorcu ali ker sta jih izdelala zdaj potencialno že mrtva, a tedaj zgolj mrtvo pijana komisar in adjunkt. Katastrski popisi niso zgolj opravili zamudnega dela zbiranja dokazov, ampak so proizvedli vednost za pravilnost in reprezentativnost katere je jamčila celotna hierarhija znanstveno usposobljenega, vojaškega in uradniškega osebja, ki je vzpostavilo in vzdrževalo katastrsko evidenco. Na ta način so rezultati katastrskih del omejili, kaj je lahko predmet političnega spora v postopkih spreminjanja lastništva zemlje in njegovega pravnega pojmovanja.

5 Zaključek

V članku sem opisal pet rezultatov katastrskih popisov in njihovo vlogo pri pospeševanju izvedbe zemljiške odveze na Kranjskem: (1) popis podložniških bremen in podržavljenje evidenc o njihovi vrsti, obsegu in pravni podlagi; (2) uveljavljanje pojma enotnega lastnika v praksi jožefinskih in zlasti franciscejskih popisovalcev; (3) zakoličevanje sveta v pojavno obliko zemljiške parcele, pojmovane kot dvorazsežen geometrijski lik, ki postane temeljna oblika, v kateri zemlja od zaključka katastrskih popisov lahko nastopa kot predmet stvarnopravnih pravic; (4) ustvarjanje občin kot obenem popisnih in administrativnih enot, katerih realnost so katastrski popisovalci utrdili s tem, ko so naravne in politično-ekonomske pojave na teh teritorijih beležili kot značilne za občine; (5) sintetiziranje razkropljenih pričevanj in zabeležb o lokalnih cenah v enotno cenovno tarifo za celotno deželo, ki je v zemljiški odvezi služila kot splošno merilo za kapitaliziranje podložniških bremen.

V vseh teh petih katastrskih operacijah lahko prepoznamo enak način zbiranja, popravljanja in preobražanja – rektificiranja – lokalnih praktičnih znanj v strokovne sisteme vednosti, kot so knjige napovednih tabel, sezname lastnikov in parcel, občinski zemljevidi, topografsko-statistični pregledi občin, cenovna tarifa.

Kot sem že izpostavil zlasti v podpoglavjih 2.2 in 4.3, je značilna posledica te preobrazbe, da v sistemih abstrakcij, ki so rezultat popisa, postanejo zabrisani prav lokalni odnosi in viri informacij, iz katerih so popisovalci te abstrakcije prvotno ekstrahirali. Medtem ko so predmet popisa prakse in znanja, ki jih posedujejo konkretni akterji v specifičnih krajih, so proizvod popisa brezosebne trditve in podatki, ki naj bi izražali le lastnosti stvari, kakršne so, najpogosteje neodvisno od določenega kraja ali desetletja in še zlasti neodvisno od tega ali onega lokalnega informatorja. V tej dinamiki je zgoščeno znanstveno delo popisovalcev 18. in 19. stoletja: njihova naloga je zaslišati indikatorja, občinske predstavnike, lastnike zemljišč, a nato proizvesti splošno reprezentacijo o površini, mejah in donosnosti zemljiških parcel, ki ne velja le neodvisno od pričevanj teh oseb, ampak naj bi jih celo nadomestila kot bolj reprezentativna in zanesljiva vednost. V nadaljnjem koraku pa se miselni rezultat dela popisovalcev odtuji tudi od njihove lastne prakse. Dokumenti in rezultati, ki so jih proizvedli popisovalci, niso percipirani kot njihove stvaritve, temveč kot nadosebna vednost, katere nosilec je kar kataster sam. Rezultati, bi lahko rekli, govorijo sami zase. Nanje referiramo s poimenovanji, kot so *katastrski* operat, *katastrske* cene, cenilni elaborat za Zgornjo Idrijo, ne pa cenilni elaborat komisarja Regensdorferja za Zgornjo Idrijo ali tabele cen komisarja Högla.

Opisana predelava praktičnih znanj v znanstveno oblikovan način vedenja, katerega ustvarjalci in lokalni kontekst ustvarjanja so domnevno zanemarljivi, nima le epistemoloških posledic, temveč ponuja učinkovito tehniko preobražanja družbenih odnosov in z njimi spetih predstav in navad. V članku sem to vlogo popisov ponazoril na primeru transformacije zemljiških premoženjskih razmerij. Rezultati katastrskih popisov so bili v zemljiški odvezi lahko privzeti kot predpostavljena, neprevpraševana dejstva ravno zato, ker jih je bilo zaradi njihove brezosebne in abstraktne forme težko izpodbijati. Če so kmetje v zemljiškoodveznih postopkih želeli ugovarjati katastrsko podprtim odškodninam, bi morali najti luknje ne le v trditvah nasprotne stranke, temveč v več desetletjih delovanja zemljemerskega aparata, opremljenega z vsemi tehničnimi znanji, inštrumenti, znanstvenim žargonom in strokovnimi kredencami v njem sodelujočega osebja. Položaj kmetov je bil podoben temu, da bi si nekdo poskušal zagotoviti alibi tako, da bi pod vprašaj postavil zanesljivost meritev časa v državi. Na ta način je torej znanstvena vednost, ki so jo proizvedli katastrski popisovalci, funkcionirala kot sredstvo omejevanja in izključevanja možnih točk razrednega boja, ki se je sprožil okoli zemljiške odveze.²⁸⁶

Eden od osrednjih ciljev članka je bil izpostaviti prav zgodovinsko delo katastrskih popisovalcev, ki je bilo sicer nujno za ustvarjanje teh na videz trdnih sistemov vednosti, a je v njih obenem odmišljeno: kako so bile popisovalske odprave organizirane, kdo so bili ključni akterji v popisih poleg strokovnjakov, kakšne tehnične postopke, obrazce in inštrumente so uporabljali, kaj so bili viri podatkov, na katere so se popisovalci opirali itd. V članku sem zagovarjal tezo, da v delu katastrskih popisovalcev (kot tudi zemljiškoodveznih organov) lahko vidi-

²⁸⁶ Oziroma, natančneje, boja, skozi razplet katerega se je v Avstrijskem cesarstvu sploh zgodovinsko vzpostavila razredna delitev.

mo značilno znanstveno-oblastno tehniko, ki se ustali med 18. in 19. stoletjem v Evropi. Tako zastavljena trditev seveda poraja vprašanje obstoja sorodnih načinov pridobivanja informacij za potrebe vladanja v zgodnejših obdobjih. Najočitnejše so morda vzporednice med popisi in tako imenovano *objezdo* (*Bereitung*, obrajtanje), prakso, ki se vzpostavi od približno 1300, stalnejša pa postane v drugi polovici 15. stoletja. Objezda označuje lokalni obisk z namenom pregleda gospodarskega stanja gospostva, ki so ga načeloma na deželno knežjih gospostvih izvajali funkcionarji deželnega kneza. Podobno so postopali tudi nekateri zemljiški gospodje, katerih sedež je bil oddaljen od pregledovanega gospostva, denimo freisinški škof. Rezultati objezde so običajno bili tako imenovani reformirani urbarji, ki so poleg podatkov o dohodkih gospostva lahko vsebovali tudi navedbe o običajnem pravu in merah, ki so jih odposlanci pridobili zlasti s pomočjo izpovedi kmetov in županov kot predstavnikov soseske.²⁸⁷ Izrazje aktov, s katerimi je bila urejena izvedba terezijanske rektifikacije, najverjetneje nakazuje, da so bile objezde zgled, iz katerega so izhajali snovalci terezijanskega katastra. Patent 12. 8. 1747, s katerim je bila napovedana izdelava katastra za Kranjsko, namreč kot splošno poimenovanje za postopanje komisij konsistentno uporablja besedni zvezi *Landes-Bereitung oder General-Visitation* oziroma *Bereitung oder Local-Visitation*.²⁸⁸ Kljub uporabi nemškega izraza za objezdo pa menim, da so terezijanski katastrski delavci ob sklicevanju na stare zaslisevalske obhode uvajali novo prakso popisovanja, ki je predvidevala bistveno večje število osebja, kompleksnejšo delitev dela ter širši in izčrpnjši nabor podatkov, ki se ni več dotikal le posameznega gospostva, ampak načeloma vseh habsburških dednih dežel. Poleg tega je bil namen terezijanskega popisa izpovedi in obstoječe evidence bremen nadomestiti z državno vodenim registrom. Ta sicer nikoli povsem uspešna ambicija popisov 18. in 19. stoletja, da popisana praktična znanja odtujijo in izrinejo iz njihovega lokalnega konteksta tako, da jih integrirajo v strokovne sisteme vednosti, predstavlja bistveno razliko z objezdami v zgodnji moderni. Nazadnje pa objezde za razliko od kasnejših popisov ne predstavljajo »znanstvene« prakse, temveč – vsaj kolikor lahko sklepam na podlagi trenutnega omejenega stanja raziskav – potekajo ločeno od regionalnih naravno zgodovinskih odprav, ki v tem obdobju predstavljajo tipično obliko »znanstvenega« opisovanja teritorijev.²⁸⁹ V popisih 19. stoletja sta po drugi strani znanost in upravljanje docela združena.

Izpostavljene razlike so še toliko očitnejše, če popise 18. in 19. stoletja primerjamo z načinom uradovanja na več območjih srednjeveške Evrope, ki je v virih in literaturi imenovan *inquisitio* (mn. *inquisitiones*), kar Katja Škrubej prevaja z izrazom *poizvedba*.²⁹⁰ Na ozemlju današnje Slovenije tipičen primer poizvedbe predstavlja

²⁸⁷ Umek, *Reformirani urbarji*, str. 312–314; Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 37–39; Juričič Čargo, *Reformirani urbarji*, str. 72–83; Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 204.

²⁸⁸ AS 1079, patent 12. 8. 1747.

²⁸⁹ O teritorialni zgodovini narave kot tipični raziskovalni tradiciji zgodnje moderne gl. Komel, *Petty's instruments*.

²⁹⁰ Škrubej, *Uradovalna*, str. 370. Pri tem izhaja zlasti iz Esders in Scharff, *Untersuchung*. Podobno o *inquisitiones* v kontekstu današnje Francije, Revel, *Knowledge*, str. 135–138.

pojezda, ki je prvotno označevala slovesen prihod oblastnika in njegovega spremstva v neki kraj in zbor svobodnih lokalnih prebivalcev, ki se je pod predsedstvom oblastnika oblikoval v času obiska. Zbor je bil priložnost za pobiranje dajatev, obenem pa tudi obravnavo javnih zadev in seznanitev oblastnika z razmerami v obiskanem kraju.²⁹¹ Tovrstne poizvedbe so, podobno kot popisi, stremele k zbiranju informacij in znanj, ki jih načeloma lahko posedujejo le osebe, vpete v lokalne odnose, za potrebe vladanja. Vendar onkraj te splošne vzporednice menim, da se poizvedbe od kasnejših popisov razlikujejo tako z vidika načina zbiranja informacij kot oblike vladanja.²⁹² Provizorično bi torej za zgodovinski razvoj poizvedbenih in popisovalskih praks v prostoru, v katerega spada tudi območje današnje Slovenije, predlagal naslednjo okvirno periodizacijo: doba *poizvedb* (od zgodnjega srednjega veka do konca 15. stoletja), doba *vizitacij* in naravno zgodovinskih odprav (od konca 15. do sredine 18. stoletja) in doba *popisov* (od sredine 18. stoletja naprej). Podrobnejšo analizo obdobja pred 18. stoletjem in neizbežno odkrivanje izjem, ki so pred ali za tako zamejenim zgodovinskim časom, pa v stereotipni akademski maniri prepuščam morebitnim nadaljnjim raziskavam.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

- SI AS 25 Deželna komisija za davčno regulacijo v Ljubljani
 SI AS 31 Namestništvo v Ljubljani
 SI AS 43 Deželna komisija za zemljiško odvezo
 SI AS 174 Terezijanski kataster za Kranjsko
 SI AS 175 Jožefinski kataster za Kranjsko
 SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko
 SI AS 323 Okrajno sodišče Ljubljana
 SI AS 748 Gospostvo Krumperk, 1364–1891, fascikel 9, normalije V/8
 SI AS 1079 Zbirka normalij
 SI AS 1102 Generalna direkcija zemljiško-davčnega katastra
 AT OeStA/AVA Ministerium des Innern, Allgemeine Reihe, Akten (1. teil)

Objavljeni in digitalizirani viri

- Ambrož, Mihael, Matavšek, Emanuel in Lukanič, Miklavž, Prijazen svet v zadevah zemljišnega oprostena. *Ljubljanski časnik*, 1 (20), 1850, str. 77.
 Beyse, J, *Handbuch der gesammten Land- und Hauswirthschaft. I. Abtheilung: Die vollkommenste Landwirthschaft*. Dunaj: Hartleben, 1863.
 Decret des k. k. prov. General-Guberniums vom 27. November 1814. *Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum*

²⁹¹ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 272–277. Gl. Škrubej, *Uradovalna*, str. 370, ki omenja tudi nekatere druge oblike poizvedb.

²⁹² Pojezdo kot poseben način uradovanja, ki bistveno bolj poudarja osebno udeležbo »vladanih« in ustno komunikacijo kot pa oblike vladanja, ki se začnejo na ozemlju Svetega rimskega cesarstva razvijati v 16. stoletju pod vplivom razvoja državne administracije in zaposlovanja učnih pravnikov, interpretira že Škrubej, *Uradovalna*, str. 369–370.

- Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschließlich des Jahres 1818 erlassen worden sind. (Ersten Theiles 3te Abtheilung, 1. August–December 1814).* Ljubljana, 1836, str. 297–300.
- Erlaß des Oberlandesgerichts in Linz vom 13. Juni 1850. *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Salzburg (XXII. Stück, 2. Juli 1850).* Salzburg, str. 589–590.
- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge des 8ten und 9ten Paragraphes des Allerhöchsten Patentes vom 23. December 1817 angeordneten Landes-Vermessung.* Dunaj: Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1824.
- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters mit Allerhöchstem Patente vom 23. December 1817 angeordneten Grund-Ertrags-Schätzung.* Ljubljana: Eger, 1830.
- Instruction für die zur Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain aufgestellten Districts-Commissionen.* Ljubljana: Ignaz Alois von Kleinmayr, 1850.
- Katastral-Vermessungs-Instruktion.* Dunaj, 1820.
- Kaiserliches Patent vom 17. März 1849 womit ein provisorisches Gemeindegesetz erlassen wird. *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849,* 170, Dunaj: Hof- und Staatsdruckerei, str. 204–222.
- Kmetijske in rokodelske novice.* (1843–1902). Ljubljana: Kranjska kmetijska družba.
- Kreutz, Johann, *Wahre und klare Ausdeutung über das allerhöchste Grund- und Gebäudesteuer-Patent vom 23. December 1817.* Dunaj: Felix Stöckholzer v. Hirschfeld, 1818.
- Linden, Joseph, *Die Grundsteuerverfassung in den deutschen und italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie (Erster Theil).* Dunaj: Friderich Volke's Buchhandlung, 1840.
- Ljubljanski časnik.* (1850–1851). Ljubljana: Jožef Blaznik.
- Maleville, Jacques, *Analyse rasonnée de la discussion du Code civil au Conseil d'État (Tome IIeme).* Pariz: Nève, Libraire de la Cour de cassation, 1822.
- Občni državljanski zakonik* (prev. B. Bežek in F. Regally). Tiskovna zadruga v Ljubljani, 1928.
- Orel, Jožef, Dobrovoljna beseda, kako naj se kmet pri odkupovavnih komisijah grašinskih davšin zaderži, kateri se želi škode varovati (1. del). *Kmetijske in rokodelske novice*, 8 (26), 1850, str. 105–106.
- Organisations-Verordnung des k. k. prov. illirischen General-Gouvernements vom 23. Juni 1814. *Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschließlich des Jahres 1818 erlassen worden sind (Ersten Theiles 2te Abtheilung 1. Juni–Juli 1814).* Ljubljana, 1836, str. 115–147.
- Allerhöchstes Patent vom 7. September 1848. Aufhebung des Unterthänigkeitsbandes und Entlastung des bäuerlichen Besitzes. *Sr. k.k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen (6. In 7. Band, 1. Januar–2. December 1848).* Dunaj, str. 285–288.
- Kaiserliches Patent vom 4. März 1849 wodurch die Durchführung der Aufhebung des Untertans-Verbandes und der Entlastung des Grund und Bodens angeordnet wird. *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849,* 152, Dunaj, str. 167–173.
- Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths.* Ljubljana: Eger, 1825.
- Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien.* Ljubljana: Eger, 1833.
- Schematismus von Oesterreich ob der Enns und Salzburg.* Linz: Johann Christoph Quandt, 1827.
- Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme (Erster Band: 10. Juli 1848 – 22. August 1848).* Dunaj: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1848.

Verordnung des Ministeriums des Innern, betreffend die Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain, 12. september 1849. *Sammlung der seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden Gesetze und Verordnungen in Justiz-Sache für das Kaiserthum Oesterreich (2. Band, 1. September-Ende December 1849)*, Dunaj, 1856, str. 75–121.

Literatura

- Apih, Josip, *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica slovenska, 1888.
- Arnaud, André-Jean, *Les origines doctrinales du Code civil français*. Pariz: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1969.
- Bäck, Roland, *Die Grundentlastung von 1848/49 in Kärnten: Agrarreform, Industrialisierung und Reform der Sozialordnung*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2016.
- Bauer, Martin, Die Schätzungsoperante des Franziszeischen Katasters als agrarhistorische Quelle. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*, 14, 2017, str. 216–250.
- Blaznik, Pavle, Enote individualne posesti. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 1970, str. 161–184.
- Blaznik, Pavle, Poljska razdelitev. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 1970, str. 185–196.
- Blaznik, Pavle, Bitenj in franciscejski kataster. *Loški razgledi*, 22, 1, 1975, str. 83–93.
- Blaznik, Pavle, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 241–278.
- Britovšek, Marjan, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Bruckmüller, Ernst, »Kein Robot! Kein Zehent mehr!«: Die Bauern, der Reichstag und die Grundentlastung. *1848 – Revolution in Österreich* (Schriften des Instituts für Österreichkunde 62). Dunaj, 1999, str. 89–127.
- Bruckmüller, Ernst, Die Kudlich-Legende. *Arhivistika-zgodovina-pravo: Vilfanov spominski zbornik*. Ljubljana, 2007, str. 321–343.
- Canale, Damiano, The Many Faces of the Codification of Law in Modern Continental Europe. *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, volume 9: A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World, 1600–1900*. Dordrecht in New York, 2009, str. 135–183.
- Conrad, Johannes idr. (ur.), *Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Zweiter Band: Baueuf-Dutot*. Jena: Gustav Fischer, 1891.
- Deutsches Rechtswörterbuch (DRW). Dostopno na: <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw/info/>.
- Drobesch, Werner, *Grundherrschaft und Bauer auf dem Weg zur Grundentlastung: Die »Agrarrevolution« in den innerösterreichischen Ländern*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2003.
- Drobesch, Werner, Bodenerfassung und Bodenbewertung als Teil einer Staatsmodernisierung: Theresianische Steuerrektifikation, Josephinischer Kataster und Franziszeischer Kataster. *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen*, 14, 2009, str. 165–183.
- Echterhölter, Anna, Shells and Order: Questionnaires on Indigenous Law in German New Guinea. *Journal for the History of Knowledge*, 1, 1, 2020, str. 1–19.
- Esders, Stefan in Scharff, Thomas, Die Untersuchung der Untersuchung. Methodische Überlegungen zum Studium rechtlicher Befragungs- und Weisungspraktiken in Mittelalter und früher Neuzeit. *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken im Mittelalter und früher Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1999, str. 11–48.

- Gojso, Eric, La genèse du Code civil. *Slovenian Law Review*, 3, 1-2, 2006, str. 143–153.
- Golec, Boris, Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi*, 32, 2, 2009, str. 283–338.
- Golec, Boris, Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 2. del. *Arhivi*, 33, 2, 2010, str. 339–396.
- Grafenauer, Bogo, Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis*, 2-3, 1948–1949, str. 7–68.
- Grande, Stane, Udriža, udriža, dons more use hin bit. *Krim odmev bo dal: zbornik občine Ig*. Ig, 2002, str. 31–52.
- Granda, Stane, Die Servitutenfrage und die Bäuerliche Revolte 1848/49 in Krain. *Die Bauern werden frei: Innerösterreichs Landwirtschaft zwischen Beharren und Modernisierung im frühen 19. Jahrhundert*. Celovec, 2007, str. 77–92.
- Grossi, Paolo, *Pravna Evropa*. Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- Grünberg, Karl, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse in Böhmen, Mähren, und Schlesien*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1984 [1893].
- Grünberg, Kal, *Die Grundentlastung*. Whitefish, Montana: Kessinger Publishing, 2010 [1899].
- Hackl, Bernhard, Die Theresianische Steuerrektifikation in der Steiermark, 1748–1763: Das Ringen zwischen Landesfürst und Landständen um die Neuordnung des Gültsteuersystems. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 89–90, 1988–89, str. 165–225.
- Halpérin, Jean-Louis, *Five legal revolutions since the 17th century*. Heidelberg: Springer, 2014.
- Herman, Shael, The Uses and Abuses of Roman Law Texts. *The American Journal of Comparative Law*, 29, 4, 1981, str. 671–690.
- Horvat, Mojca, Urbarji in urbarialni registri v stoletju pred zemljiško odvezo. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 149–174.
- Hudelja, Niko, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Janša-Zorn, Olga, *Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1988.
- Jellinek, Georg, *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: O. Häring, 1914.
- Juričić Čargo, Danijela, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev (na ozemlju pod upravo kranjskega deželnega vicedoma). *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 71–90.
- Kačičnik Gabrič, Alenka, *To smemo že tako dolgo: kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Klemun, Marianne, Spaces and places: an historical overview of the development of geology in Austria (Habsburg Monarchy) in the eighteenth and nineteenth centuries. *Geological Society London Special Publications*, 442, 1, 2016, str. 263–270.
- Knapp, Georg Friedrich, Die Bauernbefreiung in Österreich und Preußen. *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 18, 1894, str. 409–431.
- Komel, Svit, La règle et la mesure: la codification comme révolution scientifique en droit. *Cahiers poitevins d'histoire du droit*, 12-13, 2021, str. 285–325.
- Komel, Svit, Petty's instruments: the Down Survey, territorial natural history and the birth of statistics. *The British Journal for the History of Science*, 2024, 1–22.
- Koyré, Alexandre, Du monde de l'à peu près à l'univers de la précision, *Critique*, 4, 28, 1948, str. 806–823.
- Kresal, France, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana, 1914.
- Krošl, Anton, *Zemljiška odveza na bivšem Kranjskem: Organizacija in delo zemljiškoodveznih organov 1849–1853* (doktorska disertacija). Ljubljana, 1941.

- Lazarević, Žarko, Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1-2, 1993, str. 3–15.
- Lego, Karl, Abbe Joseph Liesganig: zur 150. Wiederkehr seines Todestage. *Osterreichische Zeitschrift für Vermessungswesen*, 37, 1–3, 1949, str. 59–62.
- Lego, Karl, *Geschichte des österreichischen Grundkatasters*. Dunaj: Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, 1968.
- Lütge, Friedrich, Die Grundentlastung (Bauernbefreiung) in der Steiermark. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16, 1968, str. 190–209.
- Maček, Jože, *Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1990.
- Marcos, Maximiliano Hernández, Conceptual Aspects of Legal Enlightenment in Europe. *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, volume 9: A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World, 1600–1900*. Dordrecht in New York, 2009, str. 68–134.
- Mell, Anton, *Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II.* Gradec: Styria, 1901.
- Messner, Robert, Der Franziszeische Grundsteuerkataster: Ein Überblick über seinen Werdegang und sein Wirken (I. Teil). *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 28, 1972, str. 62–105.
- Messner, Robert, Der Franziszeische Grundsteuerkataster: Ein Überblick über seinen Werdegang und sein Wirken (II. Teil). *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 29, 1973, str. 88–141.
- Mlinar, Janez, Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 35–53.
- Naylor, Simon in Schaffer, Simon, Nineteenth-century survey sciences: enterprises, expeditions and exhibitions. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 73, 2, 2019, str. 135–147.
- Pang, Alex Soojung-Kim, *Empire and the sun: Victorian solar eclipse expeditions*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Polec, Janko, *Kraljestvo Ilirija: prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigarna, 1925.
- Polec, Janko, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850. *Zgodovinski časopis*, 6-7, 1952, str. 686–732.
- Revel, Jacques, Knowledge of the territory. *Science in Context*, 4, 1, 1991, str. 133–161.
- Ribnikar, Peter, Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. *Zgodovinski časopis*, 36, 4, 1982, str. 321–337.
- Straßmayr, Eduard, Bürgermeister Dr. Karl Wiser (1800–1889). *Jahrbuch der Stadt Linz 1953*, 1954, str. 233–248.
- Škrubej, Katja, Courtroom Oaths and Patrimonial Court in 18th-century Carniola: Vestiges of ‘*ius proprium*’ and local autonomy (The Case of the Estate of Veldes/Bled). *Lex Localis*, 10, 3, 2012, str. 203–228.
- Škrubej, Katja, Uradovalna slovenika in proces terminologizacije med ustnostjo in pisnostjo od srednjega veka do moderne dobe. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana, 2017, str. 367–375.
- Šumrada, Janez, Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana, 1996, str. 499–514.
- Török, Borbála Zsuzsanna, The ethnicity of knowledge: statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania. *Encountering Otherness*. Trst, 2011, str. 147–162.
- Umek, Ema, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 36, 4, 1982, str. 311–320.

- Umek, Ema, Kranjska kmetijska družba 1767–1787. *Arhivi*, 29, 1, 2006, str. 1–34.
- Valenčič, Vlado, Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, 7–9, 1982, str. 127–158.
- Vilfan, Sergij, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma Stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij, Zemljiška gospostva. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, 1980, str. 75–239.
- Vilfan, Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Vilfan, Sergij, Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich. *Opera selecta*. Ljubljana, 2021, str. 331–378.
- Watson, Alan, *Legal transplants: An approach to comparative law*. Atene in London: The University of Georgia Press, 1993.
- Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich (56. Teil)*. Grädec. Universitätsbibliothek Graz, 1888.
- Zadravec, Dejan, Urbarji in urbarialni registri v zgodnjem novem veku. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 55–70.
- Zwitter, Žiga, Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*. Ljubljana, 2014, str. 207–229.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, O tretjem zvezku vodnika in terezijanskih urbarjih ljubljanske in novomeške kresije. *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije, 3. zvezek: Urbarji ljubljanske in novomeške kresije v fondu Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana, 2013, str. 5–16.
- Žontar, Jože, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem: od srede 18. stoletja do 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Žontar, Jože, Začetki občin na Kranjskem. *Arhivi*, 29, 1, 2006, str. 65–75.

SUMMARY

Land Surveyor's Relief: The Influence of Cadastral Surveys on the Execution of the Land Relief in Carniola

Svit Komel

The article discusses the implementation of unitary and exclusive property on real estate in the Austrian Empire in the nineteenth century, based on the example of province Carniola. The prevailing opinion in current historiography is that the new concept of property was the result of a theoretical break dictated by learned jurists who, in the course of the eighteenth and nineteenth centuries, designed the civil codes of various European countries—extensive systems of legal provisions intended to comprehensively regulate contractual, property and inheritance relations. The main thesis of the article is that changes in property relations were crucially influenced by surveys. With the expression survey I refer to a distinct manner of extracting knowledge about local and relatively commonplace phenomena, practices and practical knowledge, e.g., inventories of weights and measures, compilations of customary law, cadastral surveys, etc. In the eighteenth and nineteenth centuries these surveys evolved into a systematic manner of eliciting information, headed by state institutions and employing a mixture of experts (e.g., land surveyors, engineers, mathematicians, economists, lawyers), civil servants, military personnel, various categories of assistants, as well as local informants who provided on-the-ground intelligence. In this period the survey becomes established as a specific form of scientific method, which was adopted in various disciplines. Simultaneously, the survey also acts as a technique of governance, a way of intervening in local relations, customs and notions. In the article I illustrate this more broadly present scientific and governmental technique, and its significance for the historical transformations of law, by studying the impact of three cadastral surveys—the Theresian, Josephine and, especially, Franciscan—on the execution of the land relief (*Grundentlastung*), which established the modern institution of unitary and exclusive property on the territory of present-day Slovenia. Analysing the work involved in the making of the three cadastres, I show that cadastral surveyors prepared the ground for the later reform of land property relations by recording peasants' practical knowledge of land features, proprietary and municipal boundaries, typical products, prices, etc.

I address five fundamental impacts of the cadastres on the implementation of the land relief. In the section on the Theresian cadastre, I point out that this project was essentially an enquiry on property relations. By means of standard forms and instructions for responding to them, the Theresian cadastral surveyors prescribed mental categories in which manorial lords and peasants had to frame their knowledge of local circumstances. As they documented and recorded property relations, the surveyors were also adapting them and bringing them in line with the new definitions that were prescribed for the purposes of the cadastre. For example, forest and pasture rights, which were often claimed as property by peasants, were mostly recorded as easements, even though such a categorisation was controversial at the time. In addition the Theresian cadastre also gave state authorities control over records related to serf dues.

With regard to the Josephine and Franciscan cadastres, I focus on four main influences. First, for the purposes of the Franciscan survey the variety of terms in use for different land holders was replaced with a single term—'owner'. This expression was given a new definition by the court commission for the regulation of land tax in Vienna, independent of the civil law in force at the time. In its surveying instruction the court commission listed examples of land tenures where surveyors were to record the holders as if they were unitary and exclusive owners. Second, with the cadastral surveys, previous legal forms of holding and disposing of land—in particular the mansus (*Hube*)—were replaced by the parcel, i.e., a cadastrally demarcated and measured piece of land surface. The parcellation of land was partly carried out by the Josephine cadastre and completed with the Franciscan cadastre. Land surveyors were given detailed instructions as to which spaces could be constituted and bounded into an independent parcel. The

Franciscan cadastre thus created the land parcel as a technically defined object, which gradually also became the exclusive legal form in which land could act as the object of property rights. Parcellation had decisive consequences for the subsequent development of property relations in favour of unitary and exclusive property. Third, I highlight that Josephine and Franciscan cadastral surveyors contributed to the creation and establishment of municipalities as local administrative-political units by assuming them as units of territorial-statistical description. The introduction of a new first-level administration was a prerequisite for the successful implementation of the land relief, since the change in property relations also implied the abolition of the manor as a local administrative-judicial body. The fourth fundamental influence was the standardization of prices of labour and the most common agricultural products. Price tariffs, which constituted one of the cadastral results, were used in land relief proceedings to calculate the value of the abolished serf dues in labour and kind. In the article I analyse which sources of information the Franciscan assessors drew on to produce the cadastral price tables that were taken for granted in the land relief process as an abstract criterion for the valuation of the abolished serf dues.

In the last part of the article, I describe the work of the land relief authorities and show how the commissioners relied on the results of the cadastres in inventorying the abolished serf dues and calculating compensation for them. I emphasise that cadastral surveys not only facilitated the work that could have been done anyway by the land relief commissions, but also helped limit potential disputes over the transformation of land property relations. The land relief commissions were able to present the calculated amounts of compensation as the result of an objective mathematical procedure, based on data 'ascertained' by experts uninvolved in the land relief, rather than as the product of political will and individual commissioners. In this way the results of the cadastral work limited what could be the matter of political dispute in the process of reforming land ownership and its legal perception.

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1–262